

2016 чылдың август
11-де үлүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 44
(18777)

2016 чылдың
апрель 21
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электронпуг почта:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

АРЫГ СУГ БУДУРҮКЧҮЛЕРИ

«Бай-Хаак Аква» садыг маркалыг арыг суг, янзы-бүрү каттардан хандылар бүдүрүп үндүрер коллективтиң кежигүннери Роман Андреевич Абросимов биле Айдың Доржуевич Монгуш.

анды кожуунда бут кырынга
ыгып туруп келген сайгарлык-
арның «Бай-Хаак» кызыгаар-
тыг харысалгалыг ниити-
инде ажил-ижинге бердинген
«мергежилдиг, тускай эртемниг
лчыннарның саны эвээш эвес.
арның бирээзинге Тываның
не университетиниң доозук-
Айдың Доржуевич Монгуш
аржыр.
ламгы үениң технологиязының

негелделеринге дүүштүр чижил-
лиг рынок экономиказынга чедиш-
кинниг киржип, «Бай-Хаак Аква»
деп садыг маркалыг бүдүрүлгедө
арыг суг савалаар цехтиң техноло-
гу. Коллективтиң кежигүннериниң
бүдүрүп үндүргөн барааннары
делегей чергелиг барааннар-биле
дүгжүп турарын моон мурнунда
үнгөн солунга бижээн бис. Ол үлө-
херекте Айдың Монгуштуң кириген
салышкыны база улуг.

Оп-ла цехтиң улуг мастери Роман
Андреевич Абросимов янзы-бүрү
суксуннар бүдүрүп үндүрер цехтиң
ажылчыннары-биле бир демниг
ажылдап турар билдиги удуртукчу.
«Бай-Хаак Аква» бүдүрүлгезиниң
арыг суун, янзы-бүрү каттардан кыл-
ган хандыларының шынарын ам-даа
улам экижидер дээш, төлөптиг үлү-
хуузу коллективинге кирип чоруур.
Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Тываның Баштыңының ажыл-херээ

АМЫРААН ХЕРЭЭ ЧОК

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол эрткен
чылдың ажылының түңнели-биле кожууннарже үнүп
чораан Чазак кежигүннеринге, чоннуң эки үнелелин
алгаш, амыраан херээ чок деп аппарат хуралының
үезинде сүмелээн.

«Салдыг сорулганың дараазындагы үе-чадазы
келген, ол дээрге чагыгларны чыып бижири, респуб-
лика болгаш муниципалдыг деңгелдиг албан черле-
ринге хуваары-дыр. Айтырыгларны шитпирлээриниң
аргаларын тывар, демниг кады ажилдаар—деп,
Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн.—
Республиканың чурттакчыларының чагыгларын
күүседириниң талазы-биле хемчеглерниң чурумун бир
ай хуусаа дургузунда бадылаарын дилеп тур мен. Ол
ажылды, боттук аргаларны көрүп, мурнады шитпир-
лээр чүүлдерни бодап тургаш, кылыр херек. Хөй-хөй
кижилерниң эрге-ажыктарына хамааржыр айтырыглар-
же кол кичээнгейни угландыраар чугула».

Чазактың эрткен чылдагы ажылының түңнелин чон
чогуумчалыг деп хүлээп алганы дээш, Чазак Даргазының
оралакчылары болгаш сайыттар амырап турбас уjurлуг
деп регионнуң удуртукчузу демдеглээн.

«Культура бажыңнары чык долу турган, аңаа белет-
кеттинген актив эвес, кедээниң чурттакчылары боттары
келгеннер. Ынчалза-даа амырап турбазын диледим.
Чурттакчыларның шуптузун хаара тудары болдунмас
дээрзин билип турар бис. Ынчангаш чон-биле ужуражыл-
га ийи-чаңгыс болбас уjurлуг — деп, Шолбан Кара-оол
чугаалаан. — Чазак кежигүннериниң суббота санында
кожууннарже үнүүшкүнүн эң дээштиг болдурар херек.
Хамаатылардан кээп турар чагаалар-биле ажилдаар
харысалгалыг кижини яамы бүрүзүнге томуйлаарын ди-
ледим, ол албан черлеринге «изиг шугум» телефоннарын
ажыдары, албан-дуjaалдыг кижилер чурттакчы чон-биле
харылзааны албан-езузуңуң сайтыларын дамчыштыр
тудары чугула».

НОРВЕГИЯДАН КЕЛГЕН ААЛЧЫГА ХАРЫЫЛААН

Тываларның культура салгалдарының бол-
гаш чаңчылдарының дугайында материалдарны,
бодунуң диссертациязынга ажыглаар дээш, чыып
чоруур норвег студент Кысты Виктория Таран
социал эгелээшкннерин сонуургай берген.

Норвегиядан келген студент кысты Виктория Таран
дээр. Ол социал четки дамчыштыр Шолбан Кара-оолдан
ужуражырын дилээн. Ол ужуражылга Чазак бажыңына
болган.

Республика удуртукчусунуң социал төлөвилелдериниң
дугайында ол Шагаа байырлалын эрттирип турда, ылаңгыя
Чоннуң чаңчылдарының чылының, Хүндүлээчел чоруктуң
чылының дугайында болгаш өске-даа төлөвилелдерниң
дугайында дыңнаан. Республиканы аажок сонуургап ту-
рары дээш, Шолбан Кара-оол өөрүп четтиргенин аалчыга
илереткеш, ажит-чажыт чок чугаа үезинде оон айтырыг-
ларына харыылап берген.

Тываларның дугайында чогуумчалыг үнелели
дээш өөрүп турарын Шолбан Кара-оол демдеглээн.
Хүндүлээчел болгаш ажык сеткилдиг чорук бистиң чону-
вуска чүс-чүс чылдарның дургузунда туруп келген, олар-
ны чидирер арга чок, чүге дээрге тыва кижиниң ханында
сиңниккен, аалчыларга хүндүлээчел чорук Тываның
көшкүн үезинде-ле нептерээн чаңчылы дээрзин чугаа-
лаан. Аалга келген кижини ашкарып чемгерери, хүндүлөп
хондурары — бистиң өгбелеривистиң езу барымдаалаан
езулалы эвес-тир, көшкүн амыдыралдың негелдези ын-
дыг турган — сээң өөң эжин ажадып кирип келген кижини
бүрүзүнге дузалаар деп, ол чугаалаан.

Бистиң өгбелеривис бо дүрүмнү кезээде сагып келген,
чүге дээрге көшкүн амыдыралдыг болгаш, хүндүлээчел
чорук деп чүл ол дээрзин эки билер чораанын тайыл-
бырлаан.

ТР-ниң Чазааның албан-езузуңуң сайтызындан.

Чагыдылга – 2016

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2016 чылдың «Шын» солуннуң чагыдылгазы Тываның
бүгү почта салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-
ниң киоскилеринде бо хүннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырын-
че республиканың ырак-чоок булуңнарында чурт-
тап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти,
номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Индекс	3 айда	6 айда	1 чылда
11530 — хуу кижилерге	463,20	926,40	1852,80
31730 — организацияларга	463,20	926,40	1852,80

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар.

Хүннүн медээлери

ЧОН ЭКИ ДЕП ҮНЭЛЭЭН

2015 чылда республика Чазааның ажил-чорудулгазын хөй-ниитиниң чугаалажып көөрү дооступ турар.

Ужуражылгаларга болгаш хамаатыларның чыыштарына отчетту чугаалажып турда, санал бергеннерниң хөй кези Тываның күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажилын чогулгалыг, республиканың сайзыралының стратегия сорулгаларына, ол ышкаш чонунун бүрүдөгү негелделеринге дүгжүп турар деп демдегелеп турганнар.

Отчет кампаниязын организаастап турган кижилер Чазактың ажил-чорудулгазын чурттакчыларның 85 хуузу эки деп үнелээн дээрзин демдегелеп турарлар. Чижээлээрге, Балгазын суурда башкы Надежда Мальцева эрге-чагыргаларның ажил-чорудулгазында чүгле улуг-улуг төлөвилелдер эвес, бөдүүн ишчилер дээш сагыш салышкын база кирип турар дээрзин демдеглээн. «Ону медээлерден болгаш статистиканың сан-чугагаларындан, экономиктиг бергелер турза-даа, амыдыралдың бодундан чогулгалыг өскерилгелерни көрүп болур» — деп, ол санаан.

Күш-ажылдың кижизинче угланган, акшааны ак сеткил-биле ажилдап алырын күзээн кижилерге деткимче көргүзүп турар төлөвилелдерни чон эскерген. Оларның аразында «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор төлөвилелдери, аңаа республика Баштыңының

чаа эгелээшкени — «Өг-бүлө бүрүзүңе — дээди эртемниг бирден эвээш эвес уруг», «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг», «Инек — чөмгерикчи малым» деп төлөвилелдер нежежир.

Регионнун «Херээженнер эвилели» организациязының идеялык киржикчизи Татьяна Ондар ол төлөвилелдерни республиканың эрге-чагыргаларының чогулгалыг тывышкыны деп санаан. 2015 чылда «Херээженнер эвилели» дамчыштыр 2015 чылда элээн кашындыг төлөвилелдерни көдээге боттандырган. Оларның киржикчилери пекарняны, амыдырал ачы-дузанын чедирер төптү, дааранылга мастерскаян ажиткан, суй белектерни бүдүрүп турар апарган.

Мурнуку чылдарга деңизерге, Чазак отчедун чугаалажырына сайгарлыкчыларның хөйү-биле киржип келгени онзагай болган. Чамдык ужуражылгаларга олар чугааны эгелеп турганнар.

Боттарының дуржулгазын үндөзлөш, сайгарлыкчылар чаа-чаа кижилерни бизнес ажил-херектеринче хаара тударының талазы-биле информастыг көскү политиканы чорударын Чазакка күзээннер. «Көдээниң чурттакчылары маажым болгай, оларны сайгарлыкчы дидим ажил-ишче хаара тудар дизе, оларны сургаар, чүве бүрүзүн эчизинге кири тайылбырлаары чугула» — деп, олар сүмелеп турганнар.

ТР-ниң Чазааның албан-езузуунун сайтызындан.

СУТ-ХӨЛДҮН ӨСКҮСТЕРИ
БАЖЫННАР АЛГАН

Эрткен дыштаныр хүннерде Суг-Аксы суурга аныяк дөрт өг-бүлө чаа бажыңнарны алган.

Олар Байыскалаң кудумчузунда туттунган чаа бажыңнарның ээлери апарганнар. Бажыңнарны Вячеслав Монгуш удурткан «Тудугжу» КХН ак сеткил-биле туткан. Эки бажыңнарда квартира бүрүзүнүн шөлү 36 дөрбелчин метр, зал, удуур өрээл, кухня, зеранда, кладовка бар. Аныяк өг-бүлөгө четчир. Бажыңның ниити өртээ 2 млн. рубль.

Алдынай Чамыяң: «Бөгүн эң аас-кежиктиг кижилер мен, чүге дээрге өөм ээзи, бичии уруум Алдын-Сай-биле чаа квартираже көштүвүс. 25 харлаанымга ындыг эки белек алдым. Өскүс артып калганымыста, бисти даай-ававыс өстүрүп каан, ол дээш четтирдим дээр апаар. Өскүс уругларны чурт-

талга бажыңнары-биле хандырып турары дээш, республика Баштыңына, Тываның Чазаанга четтиргенивисти илеретпес аргавыс чок».

Адыгжы Кара-Сал: «Тываның күрүне университетиниң төөгү факультетин ийи чыл бурунгаар дооскан мен. Төрөлдөм аразында чурттап турдум. Бодумнун бажыңныг болурумну аажок күзеп чораан мен. Республиканың эрге-чагыргаларының деткимчези-биле ол күзелим боттанды. Ам бажыңымны көрүп, ооң чанынга кандыг тудуг кылып алырын планнап тур мен».

Олышкаш культура килдизиниң ажилдакчызы Мergen Ондар болгаш хуу камгалал бүдүрүлгезиниң камгалакчызы Сылдыс Ондар база чаа бажыңнарның дүлгүрлерин алганнар.

gov.tuva.ru.

ШУЛУУ САТТЫҢ ӨӨНҮН ИШТИ БИЖЭЭН

Тывада филология эртемнериниң эң баштайгы доктору, профессор Шулуу Чыргал-оолович Саттың өөнүн ишти, Ленинград чурттуг Ольга Мин-овна Плюснианың бижээни сактышкыннар ному чырыкче үнгөн.

Ол ном профессорнун уруу Мария Диошшини-Саттың эге сестери-биле эгелээн: «Дайын дооступ турда, авам 15 харлыг турган. Он бир харлыг уруглар-биле дөрткү класска өөредилгезин уламчылаарын ол күзөвээн, ынчангаш ол пөстаавы фабриказынга ажилдап кирип алган. Аңаа ажилдап тургаш, авам тыва омак-сөөктүг Шулуу Чыргал-оолович Сатка таваржы берген, ол

мээң ачам-дыр. Ленинградтың күрүне университетиниң чөөн чүк кафедрасынга эртем ажилдакчызы кылдыр ажилдаарын сүмелеп турза-даа, авам, ачам Тываже чорупканнар. Ачам төрээн булуңундан өске черге чурттаарын күзөвээн...»

Номнун автору бистиң аравыста ам чок. Ооң сактышкыннарын уруунун чөпшээрели-биле парлап үндүрүп турар. 2015 чылда ол номну «Россияның культуразы» Федералдыг тускай сорулгалыг программага кириген. Номну таныштырган соонда, ону Тываның школалар библиотекарларынче үлей чорудар деп, республиканың Информация харылзаа яамызы дыңнаткан.

Инна ПРИНЦЕВА.

«ТЕРГИИН» ДЕМДЕКТИ
АЛГАНЫН БАДЫТКААЙН

Март 17-23 хүннеринде Чеди-Хөл кожуун чагыргазының 2015 чылда ажил-чорудулгазының отчеттуг хуралдары кожунун сумуларынга эрткен. Чон кожун чагыргазының даргазының 2015 чылда ажилын «тергиин» деп үнелээн. Бодумнун арга-дуржулгамдан-даа, совет үеде-даа хуралдарны сактып келгеш, чоннун мындыг үнелелин сагынмастыр мен. Чон-биле мындыг эки харылзааны тудуп алганының чажыды чүдөл, кандыг-кандыг чедишкени дээш мындыг үнелелди ап болуруп дээн ышкаш айтырыгларны бодумга салып, аңаа харыларны дилээрин орапдаштым.

Элегес суур

Элегес — Чеди-Хөл кожуунда чурттакчы чонунун болгаш ында ажилдап турар албан черлериниң саны-биле ийи дугаар черде турар суму. Чурттакчылар саны 1512, эр улус 679, херээжен улус 833. Оларның иштинде пенсионерлер 179 кижилер. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер 42. Бо сумуда Республиканың наркология диспансери, уруглар садтары, көдээ Культура бажыңы, школа дээш, өске сумуларга деңизерге, чоннун ажилдакчы дег черлери хөй суму болду. Кара-кыс Намзатовна Мунзуктуң ады-биле адаан Культура бажыңында Тока аттыг совхозтун үндөзилекчилери болгаш аңаа аңгы-аңгы чылдарда үре-түннелдиг ажилдап чорааннарның чуруктарын азып кааны дыка чоргааранчыг чорду. Тока аттыг совхозту үр чылдарда даргалап, чоннун амыдыралының деңгелин бедиткен удуртукчу Г.М. Зверева, бирги херээжен малчын Монгуш Токпак, орденчи өг-бүлө: Алдын-оол (Хүндүткелдин демдээ) болгаш Лидия (Кызыл тук) Монгуштар, Ленин орденниң эдилекчилери, саанчылар: Ч.Чап, К.Карашпай, малчыннар Б.-К. Монгуш, К. Дыртык-Кара — оларның чуруктарын хоолгалааш аскан. Мындыг үнелел дээш карак-кызыл ажилдаары-даа чөптүг.

Культура бажыңында «Энелер» бөлгүмү сумунун ажил-ижиниң судалын тударынга эвээш эвес үлүг-хуузу кирип чоруур дээр болза, чазыг болбас. Чүге дээрге кандыг-даа ажил-иш, хөй-ниити хемчеглери дээнде бо бөлгүмнүн киржикчилери мурнуку одуругда чоруп турар.

Парлап ажилдакчылары кээр дээн деп дыңнааш, тыва национал идик-хевин кедип-

кен, тыва аш-чөмүн делгепкен турлар. Апрель кидин түлүк, а столда аш-чөм күстүн чаагай байлак үезинде дег. Тыва шөйгөн быштак, өреме, тыва шиме дээш, чүнү чок дээр! Энелер чүгле омак-хөлүг артистер эвес, а шевер болгаш холу чөмзиг иелер дээрзин ол бадыйкап турду. «Энелерниң» удуртукчузу Екатерина Данмаевна бөлгүмде барык чээрби кижилер кээп турар, үрдө көрүшпейн, бо канчап бардывыс, че-ве деп барык кижилер бүрүзү кыйгы салы бээр, идеялык улус дээрзин чугаалады. «Чеди-Хөлдүн ашактары» деп баштак ырызын бадыйкаптарга, катап-катап дыңнаксаазы кээр, кастыктары мөңгүн шагда шыпкан хирезинде сеткилинден аныяк улус-тур дээрзин көрдүм.

Мени Чеди-Хөл кожуун даргазы Карим Байлак-оолович Сагаан-оол эдертип чораан. Энелерниң чугаазындан эскерип турарым олар бо айда безин чаңгыс эвес удаа ужуражып турар хевирлиг. Дарга-биле хүндүткелдиг, ол хирезинде дыка чооккылдыр ээлдек чугаалажып, ажил-агыгжы эгелеп алган турган чугаазын уламчылап олурдулар.

Культура бажыңында «Энелер» бөлгүмүнүн киржикчилериниң аразында эң чидиг сөстүг баштаа-биле Александра Хо-мушкевна Санаа аңгыланым турду. Ол солун тывыздыктарны салырга, Карим Байлак-оолович интернетке салыр мен дээш, телефонунда бижидип ап турду. Олар ажил-агыгжы чугаазын уламчылап чыдып кагды, а мен уруглар садын көөрү-биле чоруптум.

Эрги турган уруглар садынга немей тудугну туткаш, уругларга база немей олуттарны тургусканын, ында амгы үениң негелдезинге дүүштүр дерилгелерни тургусканын уруглар садының эргелекчизи Олимпи-

ада Эрес-ооловна көргүстү чалдыр дерип бээр, ажил-иш-иштинде ажалдап турары-даа солун дээрзин ханала уругларның чуруктары бол хүндүлел, мактал бижик херечилеп турар.

Чал-Кежиг

Бо суурга кээривиске, с даргазы «Тыва — бистин өрвис» деп фестивалга кир Хову-Аксы кирген диди.

Чоннун тудуу Культура бажыңының тудуунга кээривиске, «Чал-Кежиг» фестивалга кире-далал» КАН-ның төлээзи О.Каң-оол уткуп алгаш, амгы ажилды көргүзүп, удавас три чыры кириерин дыңна Тудугжулар оран-саваның д ты-иштинде ажилдап тур Кирер эжик аксында өрээ Адар-оол Казырык ханала хоюглап тур. Көрүкчүлөр болур черде бөлүк шевер чилер Оля Монгуш, Эрес-Саая бир-ле хоюткуну белет турлар.

Ийи чыл бурунгаар чон-лып, ачы-буян марафонун тиргеш, 800 муң рубльди чанган. Он эки тура-биле ал черлериниң эр кижилери, оран-саваның таваан сал ханаларын тудуп үндүрүп Чедишкениге чалгыннап чонну Ш.Кара-оол деткип млн рубльди аңгылап бээр аазап, улам хөй-аът кириген. акшаландырышкын шил-кээринге чедир янзы-бүрү бан черлериниң чөпшээр эртип турда, тудугга ажилды ны чорудар талазы-биле т дерни «Бодарал» КАН тиил алгаш, ажилдап кирипкен. бо тудугну май айда ажилдап кириер дээш, шудургу ажилда турарлар.

Чал-кежигжилер аңаа докт-вайн, эрги октаттыг оран-саваны спорт залы кылды-зде тудар ажилды база эгел-бергеннер.

Ак-Тал

Ак-Талче үнүп тура, «Тыва бистин өргээвис» фестивалы чаңгыс чер-чурттуглары-биле киржип келген Хендерге сумун даргазы Вадим Начын-оолович Донгак-биле таваржып алдым.

— Хендерге сумунунун девиз кээринде 26 малчын одарла бар, бо чылын база 6 өг-бүлө кыштагны тудуп эгелей берд «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг төлөвилелдиң киржикчилери аныяк малчыннарны кадыктары ниитизи-биле 34 малчын кода туруптар.

«Инек — чөмгерикчи малым төлөвилелге киржир кылды Долаана Дажы, Аржаана Шомжа

(Уланчызы 3-кү арында)

БЕДИК МЕРГЕЖИЛДИГ ЭРТЕМДЕН

Тываның билдингир, ат-
тыг эртемденнериниң би-
ри Зоя Баировна Самдан-
ни эки таныыр, билир. Ол
аңгы чылдарның дургу-
да Тыва эртемге, культурага
болуп, ниитизи-биле
ажыг эртем ажылдарын би-
чонунга бараалгаткан.
үр-түнелдиг ажылдап
тур эртемден болуру-би-
ергелештир, хөй-ниитичи,
тукчу, дагдыныкчы дээш,
амыдыралга боттанды-
чорууру ажыл-херектер-
туптузун айтыры берге.
ыг тура-соруктуг, бурун-
хөрүштүг, бот-идепкейлиг,
ган-хүлээнгенинге харыы-
алыг бо эртемденниң ду-
нда муруну үлөрдө эвээш
чүүлдер бижиттинген. Чи-
и.Б. Кенин-Лопсан, М.А. Ха-
и.Д.А. Монгуш, У.А. Донгак,
Донгак, А.Т. Дугаржап, С. Он-
заш, өске-даа авторларның
эки чүүлдер бар. Ынчалза-
да, апрель 22-де, Зоя
Баировнаның төрүттүнген хүнү
турарын барымдаалааш,
атап оон намдар-төөгүзүн,
ижин допчулай аарак чы-
й.

аттыг институтунуң аспиран-
туразынга өөренип, кандидат
диссертациязын бижип белет-
кээш, 1983 чылда чедишкинниң
камгалап алган. З.Б. Самданның
диссертациязы тускай ном кыл-
дыр үндүрген ажылдарының
баштайгызы – «Аас чогаалындан
литератураже» деп ном. Кы-
зымаккай, тура-соруктуг аныяк
эртемден чоорту улам быжыгып,
чаа-чаа бедиктерни чаалап ап,
сектор эргелекчизи, директорнуң
эртем талазы-биле оралакчызы
Чедир депшээ. 2003 чылда
Тыва Республиканың культура
сайыдының оралакчызынга
томуйлаткан. 2005 чылдан эге-
леп, ийи чылдың дургузунда
сайыттың албан-хүлээлгезин
күүседип ажылдап турган. Амгы
үеде Тываның гуманитарлыг
болгаш тускай социал-экономи-
тиг шинчилелдер институтунуң
аас чогаал секторунуң башка-
рыкчы эртем ажылдакчызы.

З.Б. Самданның эртем бол-
гаш чогадыкчы ажыл-ижи хөй
янзы угланышкынныг. Тыва
чечен чогаал база аас чогаалы-
дан аңгыда, эртеги түрк бижил-
мелдер, мифология, тыва куль-
тура болгаш уран чүүл база оон

шинчилелдеринде көскү черни
ээлеп турар. Бо бүгү айтыргалар
эртемденниң кичээнгеин анаа
эвес хаара тудуп турарын У.А.
Донгак орус дылда бижээни «В
поисках духовных истоков» деп
чүүлүнде айтыкан. Ук авторну
эдерти чугаалаарга, З.Б. Сам-
дан бодунуң шинчилелдеринде
тыва чоннуң салгал дамчаан
культура өнчүзүнде бар бүгү
хевир-кезектерниң аразында
харылзааларны тодарадыры-
биле туруштуг дилээшкннерни
чорудуп турар.

З.Б. Самданның бот-хуу-
зунда азы өске эртемден-
нер-биле кады бижип, тускай
номнар кылдыр үндүргени
ажылдарының даңзызы улуг.
Ында, үстүнде адаанывыс но-
мундан аңгыда «Аксагалдай
ашак: хуулгаазын тоолдар»
(1992), «Күлтегин: бурунгу түрк
бижиттиң тураскаалдары»
(1993), «Тыва улустуң тоолда-
ры» («Сибирь болгаш Чөөн чүк
улустарының аас чогаалының
тураскаалдары» деп ийи дыл-
дыг академиктиг серияның то-
му. «Kül-Tegin. Orhun-Yenisey
yazıtları» (Анкара, 2003), «Күл-
тегин. Мөңгө даштың сарыны:
Орхон-Енисей бижимелдериниң
тураскаалдары» (2003) дээш
оон-даа өске монографиялар
болгаш чыындылар.

Эртем ажылының чарылбас
бир кезээ – экспедициялар, ко-
мандировкалар база эртем бол-
гаш эртем-практиктиг конфе-
ренциялар, симпозиумнар
дээш, өске-даа хемчеглерге
киржилге. Зоя Баировна бо
талазы-биле база эң идеп-
кейлиг. Аас чогаалы дээш ян-
зы-бүрү материалдар чыып
бижири-биле Тывада оон
четпээн чери чок деп болур.
Моол, Кыдат тываларынга база
чаңгыс эвес удаа чедип, шинчи-
лелдерни чоруткан. Ол ышкаш
Алтай, Хакасия болгаш өске-

даа черлерге эрткен экспеди-
цияларга киришкен. Конферен-
циялар, симпозиумнарны алыр
болза, оларның географиязы
база чүгле Россия-биле кызы-
гаарлаттынмас, хөлчок делгем.

З.Б. Самдан, үстүнде-даа
демдеглээнивис дег, идепкей-
лиг хөй-ниитичи. Ол хөй-хөй
чылдарның дургузунда Тыва-
ның Чогаалчылар эвилелиниң
баштаар чериниң, Тываның
ном үндүрер чериниң редак-
торлар чөвүлелиниң, хөгжүм-
шии театрының уран чүүл чөвү-
лелиниң, чогаал критиктериниң
чөвүлелиниң, Ринчен-Санпо
аттыг буддисчи литератураның
очулга бөлүүнүң ажылынга эки
тура-биле киржип, оларның
ажыл-чорудулгазының үр-
түнелдиг, чедишкинниг болу-
рунга улуг үлүг-хуузу кириш-
тирген. Олышкаш Зоя Баировна
– ТР-ниң Камбы-лама эргелелин
тургузарынга идепкейлиг ки-
ришкен кижилерниң бирээзи.
Амгы үеде-даа ол бодунуң хөй-
ниитичи ажылын салбаан хе-
вээр. Школалар, өөредилге чер-
лери база организацияларга се-
минарлар эрттирип, лекциялар
номчуп – кандыг ажылды кыл-
байн турар дээрли! Бо бүгү
Зоя Баировнаның кол ажылы
– эртем шинчилелдер чорудары,
монография, статья, илеткел,
рецензия база үнелелдер би-
жири, институттуң өске эртем
ажылдакчыларының ажылда-
рын редакторлаары, номчуп
сайгарары-биле чергелештир
билдиги чорудуп турар.

З.Б. Самданның чогадыкчы
ажыл-херзин чугаалап тура, оюп
эрттинмес бир айтырыг – оон
аныяк эртемденнерге дузазы,
олар дээш сагыш човаашкыны.
90 чылдарның эгезинде инсти-
тутка чогаал сектору тускайла-
нып ажиттына бергенде, оон
ажылга хүлээп ап, удуртуп-баш-
тап эгелээни У.А. Донгак, Л.С.

Мижит, А.С. Донгак, В.С. Салчак
ам хөйге билдингир эртемден-
нер апарган. Оларның соондан
чоруп оор аныяк эртем ажыл-
дакчылары Ш.Д. Ооржак, Ш.Ю.
Кужугет, Ш.А. Мааты-оол дээш,
өскелерниң-даа өзүлдезинге Зоя
Баировна улуг үлүг-хуузу ки-
риштирип, арга-сүмезин берип
турарын институттуң коллективи
эки билир.

З.Б. Самданның идепкейлиг
болгаш чедишкинниг ажыл-
ижин күрүне болгаш чазак бедии-
биле үнелеп, аңаа аңгы-аңгы
чылдарда «Тыва Республиканың
эртеминиң алдарлыг ажыл-
дакчызы» деп хүндүлүг атты,
ТР-ниң «Шылгараңгай күш-
ажыл дээш» медалын, ТР-ниң
Чазааның Даргазының эртем
адырында шаңналын, Тываның
Россияга каттышканындан бээр
100 чыл болганынга тураскаат-
кан медальды тывыскан. Оон
аңгыда Зоя Баировна Тываның
Журналистер эвилелиниң, Хам
чүдүлгө шинчилелдериниң фон-
дузунуң Европа салбырының,
Россияның чоннарының ассамб-
леязының, Түрксой аттыг бүгү-
делегей организациязының тус-
кай шаңналдары-биле шаңнат-
кылаан.

Зоя Баировна – чүгле че-
дишкинниг эртемден база
ажылдакчы эвес, энерелдиг
ава, кырган-ава. Оглун дээди
эртемге чедирип, бут кырынга
тургускаш, ажы-төлүн азыра-
жып чоруур. Өске-даа дөргүл-
төрели, чоок кижилери дээш
үргүлчү сагыш човап орат.
Бурганнай берген ава, ачазын
улуг өөрүп четтиришкин-би-
ле сактып, чугаалап чоруур.
Башкыларын база амыдырал,
ажыл-иш аайы-биле тавар-
жып, буян-кежиин сөңнеп,
доңнашкан бүгү-ле кижилерни
утпайн, оларга мөгейип, четти-
рип чорууру база дыка онзагай.
Маргарита КУНГАА.

«ТЕРГИИН» ДЕМДЕКТИ АЛГАНЫН БАДЫТКААЙН

чүзү. Эгези 2-ги арында).
Виктория, Буян Кылын-
ыр оларны чон хуралынга
п үндүрген. Бо өг-бүлелер
4-4 ажы-төлдүг. Чон ху-
идепкейлии-биле кээп,
рының санал-оналын бе-
урду. Бо өг-бүлелерниң
арый төлөвилелге киржир
кчылар база бо хуралдың
ндеринден тодарап келген.
мучагыргазының ажылын-
й-ниити организацияла-
н деткимчези аажок улуг.
женнер чөвүлелин Ролан-
тер-ооловна, адаалар чөвү-
Начын Николаевич Ондар,
ктар чөвүлелин Марат
олович Бакаа, хоочуннар

чөвүлелин Ирина Донгаковна
Кыргыс, суурнуң хөй-ниити дар-
газы Март-оол Дөгүс-оолович
Кыргыс – олар сумунуң ажыл-
амыдыралында эртип турар хем-
чеглерниң кол шимчедикчилери.
Сумуда «Эң эки кудумчу» деп
мөөрейни чыл эгезинде чарлаан.
Ону тодарадыр негелделер
мындыг: кудумчунуң арыг-силини,
үндүрүглери төлөп турары, ко-
рум-чуруму, кадык амыдыралды
сагып турары дээш, оон-даа
аңгы. Шылгараан кудумчуну ол
кудумчунуң чурттакчыларының
күзелениң аайы-биле белекти
садып берип азы акша-биле чыл
төнчүзүндө шаңнап, мактаар.

Бо хүннерде хөй-ниити орга-

низациялары бот-тывынгыр уран
чүүл мөөрейинче чонну эвилел-
деп турган. «Инек – чөмгөрик-
чи малым» деп төлөвилелдин
киржикчилери ийи бот-иелерге
кажаа-хораа тудуп бээр талазы-
биле ажылды эгелеп, организас-
таарын хүлээнип ап турар улус.
Хендергеде 2 муңчу малчын
бар. Вячеслав Маскыр, Эрес
Дүшкүн-оол. Муңчуларның са-
нынче чоокшулап олуур мал-
чын Виталий Бады. Буян Оруспай
бода малды, эң ылаңгыя геро-
форд уксааның инектерин тудуп
турар. Ол бодунуң өмүнээзинден
база бода малдарны чедимчези
эвээш өг-бүлелерге өстүрери-
биле эрткен чылын дамчыткан
турган.

Василий Дожул-оолович
Серенмаа 2014 чылда ТР-ниң
Чазааның Даргазының гран-
тызы езугаар 13,5 кВт күчүлүг
цехти алгаш, «Краковский»,
«Охотничий» колбасаларны, оон
аңгыда манчы, хуужуур аймаан
бүдүрүп, садып турар. Бо цехтиң
бүдүрүкчү күжү хүнде 16 кг кол-
баса кылыгылары. Бо колбасала-
рга хауан эъди ажыглаар болгаш,
хауан эъди тывылбайн баарын
Василий Дожул-оолович чугаа-
лады. Дээди сорттуң эъттери
колбаса кылыгыларынга, оон арт-
кан бири болгаш ийиги сорттуң

эъттери өске-даа чем аймаанга
ажылаттынып турарын техноло-
г Чаяна Серенмаа демдегледі.

Хендерге сумузунуң библио-
теказы Чеди-Хөл кожуунуң
библиотекаларының аразында
чаа үениң негелдези-биле де-
риттинген ном саңы болуп, ка-
питал септелге соонда март 2-де
ажыттыган. Чеди-Хөл кожуун
бюджединден капитал септел-
геге 65 муң рубльди аңгылаан
турган, а оон кырынга Роман
Седен, Любовь Седен, Роланда
Сотпа, Чинчи Дугар, Виктория
Сереп олар ачы-дуза чедирип,
акша-биле деткээ.

Ном саңының идепкейлиг
номчукчулары болгаш кожуун-
да чогаалга чоок кижилерниң
дугайында булуңчугаш мында
көскү черде. Библиотеканың эр-
гелекчизи Татьяна Севек-оол:
«Чылдың-на 750 кижиги мында
кээп турар. Эң идепкейлиг ном-
чукчулар Нелля Аральдиевна
Көк-оол, Ульяна Донгаковна
Эрен, Аркадий Васильевич Нат-
пит-оол, өг-бүлелерден Валерий
Дамдынның өг-бүлөзүн демдег-
лекседим. Черле ниитизи-биле
хендергежилер номга ынак улус»
– диди.

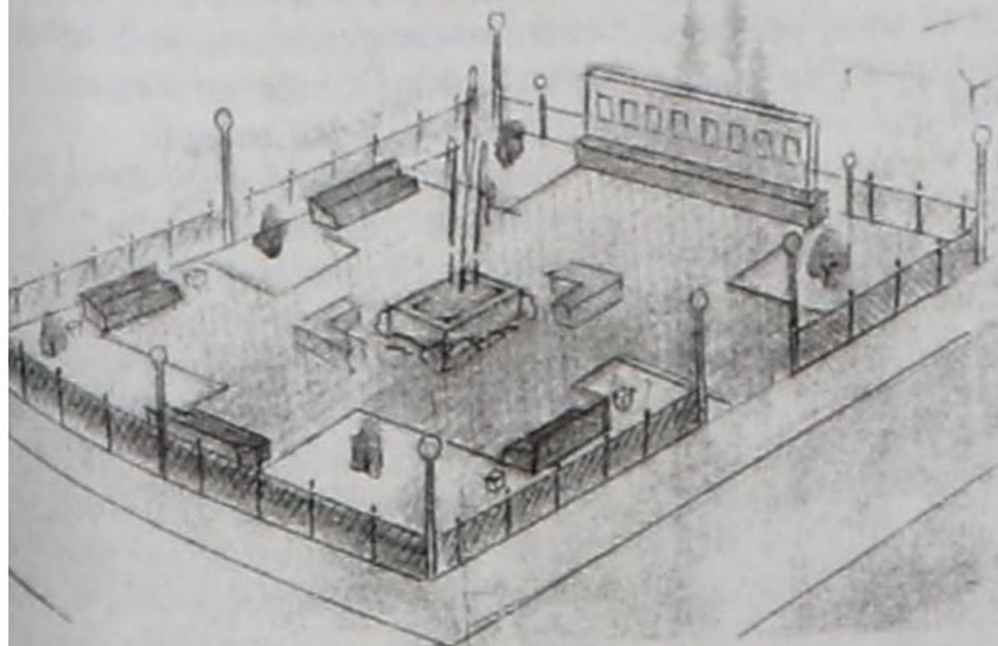
Чеди-Хөл кожуун өскерилген-
дир дээрзин Хову-Аксының ку-
думчуларында эрткен-дүшкен ки-

жилерден безин эскерип турдум.

2016 чылда Чеди-Хөлде
«Элээр чоруктуң чылы» чарлат-
тынган. «Кожуунуң амыдыра-
лынга чаартылгаларга чаа-ла
үш чыл ажылдап чоруур-даа
болза, чоннуң хүндүткелин ак
сеткилдиг ажылы-биле чаалап
апкан даргавыс Карим Сагаан-
оолдуң кириген үлүүн онзалап
демдеглээр бис. Мен кожуунуң
ыдык ырын, сүлдөзүн болгаш
тугун чогааткан кижиги болганым-
да, Чеди-Хөлдүң дүүнүгү, бөгүнгү
болгаш даартагы амыдыралы
меңээ кезээде чоок, оон чидиг
айтырыглары – мээң хуу чидиг
айтырыгларым дег» – деп,
Василий Донгакович Амбар-оол
чугаалады.

А кожуун чагыргазының пла-
нында сорулгалар дыка хөй.
Чижээ, Хову-Аксы суурга орту-
зунда фонтанныг Арбат ышкаш
шөлчүгешти май 9-та Тиилелге
хүнүнге чедир кылырын план-
наан. Демниг сааскан төве ту-
дуп чиир чүве дээн. Культура
бажыңын демнежи тудуп ки-
риптер улуска бо шөлчүгешти
кылыры-даа чайлыг. Ажыл-
херээр бүдүнгүр болзун деп,
чеди-хөлчүлөргө йөрээгеш,
найысылапче айттаныптым.

Айлаң ДАРЖАА,
«Шынның» корр.

Хову-Аксынга «Арбаттың» төлөвилели.

АВЫРАЛДЫГ АВАВЫС, АЧАВЫС...

Чалаа, Хайыракан деп ыдыктыг дагларлыг, Хоолу, Ирбейтеп деп хемнерлиг, Көжээ-Бажы, Кызыл-Довурак, Хоолу-Бажы, Бурганлык деп чайлаглалыг, Көк-Хаак, Сарыг-Хөл деп сиген кезер, тараа тарыыр шөлдерлиг, Амдайгын, Алдын-Хөл деп хөлдерлиг, амгы үеде Өвүр кожуунуң Моол-биле кызыгаарлашкан черинде чыдар девискээрни Чалааты дээр. Маңаа шаг-төөгүдөн Туматтар деп улуг төрөл аймак чон чурттап чораан. Олар Тываның кызыгаарын камгалап, Чингис-Хаанның аг-шеринге удур маадырлыгы-биле тулчул турган.

Туматтарның төөгүзүн сайгарып чораан кижилер бистиң ававыстың ачазы Седи-Базыр кырган-ачавыс болур. Ооң бижээни демдеглелдер кыдыраажы кады төрөөн улуг акыгыс Сандан Таан-оолдун холунга дамчып келген. Аңаа үндезилеп, акыгыс Туматтарның төөгүзүңге хамаарышкан ийи чугажак номнарны чырыкче үндүргенин номчаан улустар билер боор.

Ачавыстың улуг өгбөзи Тумат Чыгачык 1804 чылда төрүттүнгөн. Өөнүн ишти Барык кыргыстары уктуг дижир. Олар 9 оолдуг чорааннар. Чон оларны «Согарлар» деп адап чораан. Бөгүн Согарларның салгалы Кара-Хөл чедир тарай берген. 9 оолдарның улуу Чанзан, өөнүн ишти алтай уктуг Шахарова Хандээ. Туматтар ол кернин Хандываа деп адай берген. Оларның оглу болур бистиң ачавыс 1913 чылда төрүттүнгөн. Бичии-зинде ооң ады Казак-оол. Херечилелдер кылдыртып эгелзэн үеде тываларны орус аттар-биле бижири турган. Ынчалза-даа Хандываа кырган-ававыс «сандан ыяш ышкыш өөр-өнер будуктуг бол, Саян даг дег бедик тура сорукутуг бол, Сандан Саян деп ададып ал, оглум» — дээн.

Ачавыс Күрүмаа Базыровна, ооң ачазы Седи-Базыр, авазы Хорлуу, ону оюннар уктуг хам кижиниң уруу дээр. Ада-иевис өгленгенде, каш малдыг турган. Кончуг ажилгыр, кезээ болгаш, малын өдөк сынмас кылдыр өстүрүп алганнар. Аныяанда-ла чоннуң хүндүткелин чаалап ап, эртем-билиглиг, бурунгаар көрүштүг, шыдал-быралдыг улус деп ады алгый берген турган. Ачавыс 24 харлыында нам кежигүнүңге кирген, Хоолу арбанының даргазы чораан. ТАР үезинде чер, мал, олча-ажык үндүрүү деп үндүрүглерни өреге бүрүзүңге онаап каар. Арбан даргазының бир чугула кылыр ажылы ол. Ынчан чоннуң ажилгыры, дыңнангыры-даа кедергей. Ачавыс база улустарны үжүк-бижикке өөредип, херээжен чон аразына суртаал ажылын чорудуп турган.

Чалааты Хендерге сумузундан аңгыланган соонда, ачавыс Чалааты сумузунуң даргазына соңгуткан. Оон эгелзеш ыңай-бээр сургакчылап чорууру көвүдзэн. Каа-Хөл таварыштыр дорт оруктап Кызылче бо-ла хуралдап чоруп каар. Орук чоруурда, мунар ады — чүгүрүк Калчан-Шилгизи-ле болгай.

Ачавыс сургакчылап чоруй баарга, аалга ававыс-биле артып каар бис. Кара даң бажындан кара кезээге чедир, балдыр сыкпайн, ажилдап хүнзээр. Авам даараныр талазы-биле тулган шевер кижилер чораан. Ооң даарап билбес хевиде чок. Ол аныяанда чинге дурт-сынның, аянын, чараш арын-шырайлыг чораан. Чадаг чарышка эр улустан ачавыс, херээжен улустан ававыс эртип кээр дижир. Ада-иевистиң аразында харылзаазы база онзагай. Авам эжиниң чанып кээр үезин черле эндевес. «Өгге олуруп албас, үнүп-кирип, хараттынып туруп бээр мен» — дээр. Шынап-ла, бичии болганда ачавыс барааны ырактан көстүп кээр. Авам өгже кире халааш, белен чемин чылдып, баглааш чанынга манап турар. Күжүр Калчан-Шилги сыыладыр саяктавышаан, орангылай каап, баглааш чанынга тура дүжерже, хүлүмзүрбүшаан, амыр-мендизин айтырып, адының узун-

тынындан барып тудуп аар.

Ачам чок апарганда, ооң саазыннарын эмгелеп тургаш, акыларым демдеглелдер кыдыраажын тып алганнар. Ында шүлүктөр база бар болган. Кызылга сургакчылааш, чанып кээрге, авамның канчаар уткуп алырын дыка чылыг, чымчак кылдыр шүлүктөп каан чораан. Ачавыс Кызылдан чедип кээрге, кожа аалдар улугу кезээликтей «Санданның солун-чугаазын дыңнаар» дээш чыгып келир. Эт, чем, хойтпак арагазы-даа белен турар. Ачам хурал-суглааларның шийтирилери, нам-чазактың салып турар сорулгаларын, черле ниити чер-делегейде чүү болуп турарын чугаалап бээр. Улустарап чоруп турда, авам дыңнаарга: «Саян даа дег бедик болза, Сандан ышкыш баштыг болза» — деп, чугаалажып бар чыдар болган.

Дайын үезинде малывыстың хөй кезин фронтуге чорудар кылдыр үзүп берипкен. Ол дээш ачавыс дайын соонда «Ада-чурттуң Улуг дайынынга тиилзэни

дан чок апарган. Ынчан ол 39-ла харлыг турган. Кижилер назынының эң-не эки, бүгү шынарлары, угаан-бодалдың четчип бышкан үезинде бистен чарлып чорутканы кончуг-ла хомуданчыг болган. Соонда барып хууда демдеглелдер кыдыраажында шаг чок кижиниң холу-биле бижээни илдең, мындыг одуруглар бар болган.

Бодаганның бора төве
Борастанып ояттап чоруур.
Болчагы-ла назын күжүр
Боглу бээр билдинмес-даа.

Эштенчилиг эңгин төве
Элезинде үр-ле чоруур.
Эргелдиг назын күжүр
Эрте бээр ол-ла чор бе?

Мен бичии, мүн-не харын школага чаа-ла өөрени берген мен. Школага оолдар «бо кижиниң ачазы чок апарган-дыр ийин» деп чугаалажырга-даа, орта ужурун билбес мен. Ачамны Хандагайтыга ажаап каапкыш келген, көргөн эвес мен. Чүгле

Сандан Күрүмаа.

тейлеп турганын черле көрбзэн мен, амытан аргажок кызагдадып келгеш даа чүвеге чанчып, тейлеп чыдар а дээр шын чорду.

Ачавыс бисти өстүр азырап дээш, кандыг бергелерни алып эрт дээр! Шыдажып-ла келген кижилер. Д соонда дыка берге үелер турган. Чаа тургустунган, ижер-чиир чедип улустар бора-бүдүн чурттап чор Ачавыс даң бажында-ла ажилдап руптар. Кудук-даа казып, топкак ыяш белеткеп — даады-ла кадыг ажы кылган боор.

Шынап-ла, ававыс ажыг-шүжүг чүвени мага-хандыр көргөн бооп ту Улуг акыларым-биле угбамның а 6 чыл, мээң угбам-биле аравыс ба чыл. Ол чылдар аразында төрүттү кыс уруглары шупту чок болган. Ынчангаш-ла багай ававыс ажыг-шүжүттура бер чазып чорааны ол. Сөөл харын улуг акыларым шеригден кел эртем-билиг чедип ап, өгленип, у дарыгылыг апарганда, оларга алаа чүгээртей берген. Колхоз база сайзыр эмнелге, садик, клуб-даа бар апар Авам фермага саанчылап, уруглар дынга-даа ажилдап чорду. Чай ара да чанывыска турган суму даргазы өрзэлин база аштап турган. Ол дээш а 5 акша ап турду. Пенсиялай берген пенсиязы 47 рубль болган. Ол шагда өкпелевес, харын халас акша-биле де үнелээр турган. «Күш-ажылдың хоочу деп медальды-даа алды.

«Ачаңар ышкыш улус ам бо ша чок-тур ийин. Ооң адын черле сыкпа бедик тудуп, ону бодап, сактып чору оолдарым» — деп, ававыс үргүлчү чагы турган. Шынап-ла, ачавыс езулуг та эр кижиниң мөзү-шынарлары сиңник эрес-кежээ, аңнаар-меңээр, дурт-сы бедик-шыырак, оккур-чырык угаан күрүне ажылын-даа, аал ажылын-деңге кылыр, чонунга кончуг хүндүткел кижилер чораан. Ачавыстың адын сыкпа бис деп бүзүрелдиг чугаалап болур б Акыларым, угбам, мен бодум-даа эрте билиглиг, чонувуска шаавыс-биле бара болуп ажилдап, чурттап чордуус. У дарывысты база ынчаар кижизид углап-баштап чор бис. Ачавыс сөөл үеге чедир Хандагайтыга, улуг угб Санникова Санданның чанынга чуртт чорду. Ачавыс үр эвес аарааш, 72 к лыында чок апаарга, ачавыстың чаны ажаап каан бис. Ачавыс, ававыс ам-ужуражып, таваржы бээр боор деп б даарга, сагышка чиигей бээр чорду. Бис төрээш, азырап өстүрүп каан авырал ававыс, ачавыс бистиң аравыста чок-болза, бистиң чүректеривисте дириг-вээр чурттап чоруурлар.

Хеймер оглу Дадар-оол САНДАН

Сандан Саян (ортузунда) ортун оглу Танов база акызы Түбеккей.

дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ооң соонда тирилелгениң 30 чылында харындаа ийи медаль келген. Бирээзи авамның адында. Ийи дугаар медаль бир ай хире болганда ачавыс адынга келген.

1949 чылда аар-берге эгелзэн. Чаа тургустунган «Торгалыг» колхозка улустарны албадал-биле кирип эгелзэн. Хандагайтыдан келген даргалар ачамга келгеш, «Нам кежигүнү, суму даргазы кижилер хамык улугуң баштап, колхозка кирер билдиришкенден бижи» деп негезинер. Авам, ачам кайызы-даа нам кежигүннери, удурланыр харык бар эвес. Үр болбаанда комиссия келгеш, колхозка салыр малды санап алган: 336 шээр мал, 33 инек, 21 чылгы мал. Ынчан улуг акым Таан-оол эр апарган, шупту чүвени көрүп турган болду. Хамык малды сүргеш чоруптарга, авам, кырган-авам суглар ыглажып туруп калган дээр.

Устав езугаар арттырып берген каш малы-биле Торгалыгке көжүп чорупкан бис. Үр-даа болбаанда ачавыс аарып эгелзэн. Эм-таң бар эвес, аарыг кедереп бар-ла чыткан. Авам күжүр, ачавыс эмнедир дээш, кандыг хемчег албаан дээр. Кызылче-даа чедирип чораан. Тарыс аржаанынче, айттарлыг 7 хонуп чорааш, база чордулар. Хайындырып ижиртпзэн ойттары-даа чок.

1952 чылда ачавыс аарыгның хайын-

эки сактырым: авам бистерни куспактап алган, «ам канчап-ла чурттаар ирги бис» деп хөлчөк ыглап олурар чүве. Хөөкүй ававыс ол хире эргим кижизин ындыг аныяк назыда оскунгаш, уруг-дарыы-биле артып калгаш, та чүнү бодап олурган чүве...

Элзэн үе эртип, ававыс чаа-ла оңгарлып олурда, хенертен мен аарый берген мен. Сыңыйландыр ыжа берген, шагжок, дүктүг тон кедип алган орун кырында олурар мен. Эмчи кээп турганындаа сагынмас мен. Бир кезээ авам ысызы аажок халып келди. «Кончуг сүттүг инээм арга иштинде өлүп калган чыдыр, хайга хай улажыры ол-дур, оглумну база алыры ол-дур!» — дээш, мээң чанымга ыглап олурар алды. Харын-даа ынчан бажынывыска кырган-ачавыс турган. «Орталан, уруум, мал хорамчазы черле турар чор, ажырбас. Ол дээш ыглааш чор сен, оглуңну бода, ол ам сегий бээр боор» — дээр. Шынап-ла, элдеп чүве, эртенінде сергээм кончуг, чем-даа чиксээр, суксаар-даа мен. «Суксаарымны, авай» — дээримге, авам тура халааш, сүт эккеп берди. Улаштыр бичии чемнендим-даа. Ол олчаан экирип үнүп келген мен. Авам дээр: «Өршээ, өршээ, бурган ээ көрүпкен-дир, оглумну инекке орнапканы ол-дур, өршээ, хайыракан» — деп, тейлеп турар чүве. Мооң мурнунда авамның

Тыва дылывысты камгалаал

ҮНЕЛИГ ЭРТИНЕВИС

Кижик бүрүзү адаар аттыг, айты-
рга — чурттуг. Чурт бүрүзү чурт-
чы чонуг, чугаалажыр дылдыг,
тип келген төөгүлүг, экономика-
га, үлөтпүр бүдүрүлгелиг, культу-
ра, амгы болгаш келир үелиг.
Тыва дылден чыгуу узун, чүс-чүс
ылдар-биле санаар. Ол орукка ка-
р арттар-даа, кашпал хемнер-даа,
аныг чаа-дайын-даа таваржы бээр.
Арны ажып эрткеш, сайзыралдың
чадазынче базымнарны кылыры
килерниң чарылбас күзелдери чо-
он. Улуг салгалдың кылып чораан
пезин аныяк салгал уламчылап,
белерниң өөредиин, чараш чаа-
чаңчылдарын улам байыдып,
нептиг үлүг-хуузун кириери —
ыктыг хүлээлге.

Ам календарьда 2016 чыл. Чүс чыл
гаар, 1916 чылда, Тыва феодалдыг
турган. Чагырганың эң бедик олудун-
оюн саадап олурган. Бир вектиң дургу-
да ол кандыг орукту эрткеш, кайы хире
унгаарлай бергени биске билдингир.
Кавыс Россияның дем-билези болгаш
казы-биле хөй ажылдарны кылып
уткан: найысылал Кызылывыстың
аан 1914 чылда салган, 1930 чылда
а бижикти чогааткаш, школаларны,
ернаттарны тудуп, араттарның уруг-
ын үжүк-бижикке өөредип эгелзэн.
17 чылда Кызылдың № 2 школазынга
а оолдар, уруглар бышкан билигнің
естадын бир дугаарында алгаш, Со-
Эвилелиниң хоорайларынче дээди
ем чедип алыры-биле өөренип чо-
каннар.

Мен бодум хуумда тыва дылывыска
аарыштыр бодалдарымны маңаа
алаксаар-дыр мен. Мээң профес-
сарым дыл-биле холбашкан: бир
азында Кызылдың пединститудунуң
тү болгаш филология факультетин
окан мен. Ооң соонда Москвага СЭКП
Комитетиниң чанында партияның
иди школазының журналистика
культетиниң дипломун алган мен.
1965 чыл. «Шын» солун редакциязын-
корреспондентилеп эгелзэн үем ол.
Инунда чүгө чогаалдарын номчуп чо-
н авторларым-биле кады ажылдаар,
арның арга-сүмезин алыр, олардан
енир аас-кежиктиг болдум. Тыва
ен чогаалдың одаан салган, одун
ыскан улустуң оода чамдызының ат-
ын адап каарын чөлшээрер көрүнүр.
Кара Дамчаевич Хөвөөмөй. Аныяк
налистер оңу башкымыс деп адап
аан бис. Кажан-даа дуза дилеп
е бээривиске, ол чажам дивес кижик.
казында кабинетте — Салчак Көк-
акович Самба-Людюп, Салчак
кейевич Тамба. Олар журналистика-
усхай өөренип чорбаан-даа бол, тыва
тын тергилер эки билер турганнар.
Угжулар бажыңны ыяштан, даштан,
йбудан, демирден, цементиден, бе-
дан тудар. Журналистерниң тудуг
ериалы сөс дээрзин улуг акылары-
чугаа аразында сагындыра кааптар
дулар.

Эртемденнер дылдарны бөлүктөргө
п каан. Бистиң тыва дылывыс турк
үккө хамааржыр. Соңгу Доштуг
аның эринде чурттап чоруур якут-
дан эгелзэш, Казахстан, Кыргызстан,
арстан, Туркменистан, Азербайджан,
ция дээш, оон-даа өске девискээр-
де чурттап чоруур чоннар төрөл-
дыг. Бо нацияларның аразында бис-
тивалар база бар бис. 1959 чылда
РЭ-ге чурттакчы чоннарның чизезин
уткан. Ынчан тываларның саны 100
кижи турган. 2010 чылда Россия
дерациязынга база шак ыңдыг чизе-
ган. Бо удаада тываларның саны
муң чоокшулай берген болган (тыва-
Россиядан аңгыда Кыдатта болгаш

Моолда база чурттап турар). Тываның
эртемденнери бо чурттарга баргаш,
ында тываларның дылын, культуразын,
ажыл-агынын, төөгүзүн өөренип турары
кончуг чугула.

Кызыл-Эник Кудажы, Олег Сувакпит,
Түлүш Кызыл-оол, Доңгак Бегзи, Күстүгүр
Сат, Бай-Кара Карашпай, Валерий Шара-
ви дээш, оон-даа өске чогаалчылар бол-
гаш журналистер-биле «Шын» солунуң
редакциязынга чаңгыс коллективке
ажылдап шаг-ла болдум. Хоочуннарның
литературлуг тыва дылы, бодалдарын
онзагай уран чечен илередири бистерге,
ынчангы аныяктарга, дээштиг салдар-
ны чедирип, сөс курлавырын байыдып
алырывыска деткимче-дуза болганын ам
угаап бодап чоруур мен. Солун ынчан
неделяда алды катап үнер турган (бо
хүннерде үш катап үнүп турар). Алды
үндүрүлгени чугула амыдыралчы, солун,
номчуштуг материалдар-биле долдура-
ры белен эвес ажыл. Журналистер —
олут орбас, чыдын чытпас профессияның
кижилери. Кыштың чыккылаа соогу-даа,
чайның хайнып турар изии-даа оларга
шаптык болбас, даалганы күүседир дээш,
орукче айттаныптарлар.

Маңаа парлалга дугайында чугаа-
лап турарымның чылдагааны чүдөл
дизе, номнар, солуннар, журналдар
дылды сайзырадырының кызыгаар чок
делгемнерин ажыдар дээрзин онзалап
демдеглевес аргажок. Бисте ном үндүрер
чер ажылдап турар, «Шын», «Тываның
аныяктары», «Сылдысчыгаш» солуннар
үнүп турар, «Улуг-Хем» сеткүүл база
бар. Кожууннар боттары солуннарлыг.
Оларның хөйү тыва дылда. Бодаарга,
кижи сагыш човаар чүве чок, шупту
эки ышкаш. Ынчалза-даа айтырыглар
шуут чок деп болбас. Бир дугаарын-
да солуннарның тиражтарының дуга-
йында чугаалап көрей. Эрткен вектиң
төнчүзүндө «Шын» солунуң тиражы 30
муң чоокшулап турду. Ам 4 муң ажыг.
«Тываның аныяктары» солунуң тиражы
28 муң ажыг турган. Ам 2 муң. Каш катап
кызырылганын санап алыры берге эвес.
Номнарда байдал база оон улуг ылгал-
бас. Найысылалга мурнунда ном садыы
турган бажыңны ам банк ээлепкен.

Тывага төрүттүнген, Тывада чурттап
чоруур, ол хирезинде тыва дылын билбес
тыва-дыр бо деп бир кырган-ава оглунуң
оглун чемелеп олурганын мээң таныжым
дыңнаан. Мында бичии-даа хөөредипкен
чүве чок. Төрзэн дылынга өөредири бир
дугаарында өг-бүледен, ада-иезинден,
төрелдеринден, башкыларындан улуг
хамааржыр. Өске дылдарны өөренирин
кым-даа кызыгаарлабас. Күзелдиг кижик
каш-даа дылды өөренип алзын. Бистиң
өг-бүлөвистиң ийи уруу орус-даа, ты-
ва-даа дылды арыг билер. Оон аңгыда
англи дылды база школага-даа, уни-
верситетке-даа өөренип турганнар.
Оглувус, Мерген англи дылдың шылгал-
дазын Великобританияның Кембридж
университетинге дужагаш, сертифи-
катты алган. Уруувус Марина — төөгү-
эртемнериниң доктору. Ажылының айы-

биле Англияга, Германияга, Норвегияга,
Египетке, Кыдатка, Непалга, Японияга
болгаш өске-даа чурттарга баргаш, англи
дылды доктаамал ажыглап чоруур.

Орус болгаш тыва дылдар — бистиң
республикада күрүнө дылдары. Орус
дылды билбес кижик Россияның делгем-
неринге орук тывары берге деп бистиң
кырганнырвыс чугаалап олурар. Ол
шын. Тыва дыл дээрге бистиң төрзэн
дылывыс. Аваларывыс, ачаларывыс,
өгбелеривис бичии чаштарның бир
дугаар чугаалаар «авай», «ачай» деп
сөстөрүн улуг өөрүшкү-биле, чаптап
дыңнап келген.

Тыва бижик чок-даа турда, аас чо-
гаалы биске доктаамал непереп чо-
раан. Тыва дылдың чок дээр эртинелери
— тоолдар, тывызыктар, кожамыктар,
үлөгер чугаалар, йөрзэлдер, алгыштар
аалдар аразында ала-чайгаар тараар
турган. Эрткен вектиң үжөн чылдарында
тыптып келген чечен чогаал тыва дылды
сайзырадырынга улуг идигни берген.

Чыл санында ноябрь 1-де тыва дыл
хүнүн демдегледип эрттирер дугайында
Чазактың чарлыы үнүп келди. Бо чугула
документ дээрге тыва нацияның төрзэн
дылын камгалап кадагалаар, тыва ни-
тилелге ооң туружун быжыглаар, моон
соңгаар тыва дылды улам сайзырадып
хөгжүдөр дээр улуг сагыш човаашкын,
бедик деткимче-дир. Ону боттук ажыл-
херектер-биле быжыглаары үндезин
чоннуң ыдыктыг херээ деп санаар апаар.

Шүлүкчүнүң бижээни-биле алырга,
төрөл-аймаавыс-даа төне бербээн,
төрзэн чуртувус-даа көже бербээн —
амыдырал уламчылап чоруп турар.
Сайзыралдың базымнарын салгалдар
чаа бедиктерже көдүрүп, бергелерге
торулбайн, бурунгаарлап чоруп олу-
рар. Кижик бүрүзүнүң ыдыктыг сагыыр
чаңчылдары бар — төрзэн чуртунга,
төрөл чонунга болгаш төрзэн дылын-
га ынакшылы, хүндүлели болгаш ону
үнелээри. Мону биске бурунгу шагдан
бээр өгбелеривис чагып чораан. Ону
сагыыры — бистиң хүлээлгевис.

Төрзэн тыва дылывысты камгалаар,
сайзырадыр ажылга киржир ужурлуг
кижилер-ле хөй. Бир-ле дугаарында
өг-бүлө: авалар, ачалар, кырган-ава-
лар, кырган-ачалар. Олар уруун азы
оглун чажындан-на тыва дылынга арыг
чугааладып өөредир, шигээдип алга-
нын доктаамал хайгаараар болза эки.
Ясли-садтарга, школаларга, өөредилге
черлеринге тыва дылга өөредириниң
янзы-бүрү аргаларын ажыглаар. Мас-
салыг информация чепсектеринде
ажылдап чоруур журналистерниң чонга
бижи, чугаалап, көргүзүп турар ажыл-
дары тыва литературлуг дылдың бедик
негелделеринге дүгжүп турар, чечен
мерген, тода, билдингир болуру күзенчиг.
Бодум журналист болгаш, бо профессия-
биле холбашкан чамдык бодалдарымны
чугаалап көрей. Журналист кадрларны
Россияның улуг университеттеринде бе-
леткеп турар. Бо чылдарда ол өөредилге
черлеринде Тывадан чеже оолдар, уруг-
лар өөренип турар ирги? Бөгүн бистиң
редакцияларывыста ажылдап турар
улустарның аразындан тускай дээди
эртемниг журналистерни тывары берге.
Бо факт солуннар материалдарының
шынары-биле дорт холбаалыг. Чогаа-
дыкчы ажылдың деңгели кадрларның
профессионал мергежилден, арга-
дуржулгызындан, тура-соруундан кол
хамааржыр.

Төрзэн дылывыс — тыва нацияның
чоргааралы, байлаа, күштүг чепсээ деп
чүвени кажан-даа утпайн чоруулунар!

Галина МОНГУШ,

Тыва Республиканың алдарлыг
ажылдакчызы, хоочун журналист.

РУШЕВТЕРНИҢ
МУЗЕЙГЕ БЕЛЭЭ

Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-
Рушеваның чагыын езугаар Рушеветерниң
квартиразында чогаадыкчы өг-бүлениң
материалдарын Алдан-Маадыр аттыг На-
ционал музейге дамчыдар.

Тываның Национал музейиниң культура,
уран чүүл болгаш шажын килдизиниң ажыл-
дакчылары Любовь Шойдук биле Долаана
Бурбужеп Москваже ажылчын сургакчылааш-
кын үезинде Рушеветерниң квартиразында
ажылдап турарлар. Оларның кол сорулгазы
— Наталья Дойдаловнаның чагыында кирип
турар музейниң шыгжамырынче дамчыдар
материалдарны документ-биле шынзыдып
база тодарадып бижири. Дараазында ол

Эт-херекселдерни музейге доктаамал шыг-
жаары-биле Кызылче чорудар.

1969 чылда Надя Рушева, оон 1975
чылда Николай Рушев мөчээниң соон-
да, оларның Москвада бичежек квартиразы
музей болу берген деп болур. Хөй чылдар
дургузунда Наталья Дойдаловна өг-бүлениң
чогаадыкчы салгалының кадагалакчызы бооп
келген. Ооң ачызы-биле дыка хөй чүүлдер:
суй-белектер, фото-чуруктар, номнар бол-
гаш чалыы чурукчунуң чуруктары камны-
биле кадагалаттыгган. Бо бүгү каттышкаш,
культураның, төөгүнүң болгаш уран чүүлдүң
үнелиг чүүлдери болур.

Бистиң корр.

ХООЧУННАР КӨРҮЛДЕЗИ

Тиилелгениң 71, ТАР-ның тургус-
тунганындан бээр 95 чыл оюнга база
Тываның аалчыларынга хүндүткел чы-
лынга тураскааткан кожууннар аразында
хоочуннарның шилилге көрүлдизи апрель
30-де 11 шакта Тываның үндезин культура
төвүнге болуп эртер. Аңаа шилиттинген
коллективтерниң түңнел көрүлдизи май
7-де Эрзин суурнуң Культура бажыңыга
эртер.

Фестивальдың кол сорулгазы — аныяк
салгал ортузунга дайын чылдарының ыры-
ларын непередип, дайынның, күш-ажылдың,
Чепсектиг күштерниң хоочуннарының ат-
алдарын, маадырлыг чоруун хүндүлөп
чоруурун чедип алыры база хоочуннар
ансамбльдериниң бот-тывынгыр уран чүүл
коллективтериниң аразында күүселделерниң
массалыын сайзырадып, республика иштин-
ге көрүлдөлөргө хоочуннарның чогаадыкчы
киржилгезин чедип алыры.

Негелде езугаар киржикчилер 55 хардан
өрү назылыг, 10-дан хөй эвес кижиден тургус-
тунган болур. Коллектив бүрүзү 15 минута
иштинде уран номчулга, хореография, ыры,
хөгжүм херекселдеринге күүселде дээр
чижектег уран талантызын көргүскен соон-
да, киржикчилерниң сцена чурумун, чугаа
культуразын, хеп-сынын, хөгжүм үделгезин,
күүседикчи шынарын, темага хамаарылга-
зын сайгарып, жюри кежигүннери түңнелди
үндүрер.

Фестивальдың тиилекчилерин Гран-
при, лауреат, дипломат аттар база акша
шаңналдары манап турар.

Римма ЧАВЫНЧАК.

КИЖИЗИДИКЧИЛЕР ШУУЛГАНЫ

Россияның бирги кижизидикчилер шуулганынга Кызылдың 40 дугаар уруглар садының күш-культура башкызы Айдыс Салчак Тываны төлээп киришкен. Аныяк кижизидикчилерниң бирги шуулганын Марий Эл Республиканың «Каменная речка» деп санаторийиниң баазасынга эрттирген. Аңаа Сахалин областтан, Севастополь, Санкт-Петербург хоорайлардан, Карелия, Чувашия, Тыва республикалардан кижизидикчи башкылар киришкен.

Каш хонуктуң дургузунда санаторий езулуг улуг уруглар сады ышкыш апарып, аныяк башкылар чаштар ролжон база ойнааннар. Киржикчилерни, езулуг уруглар садында ышкыш, 4 бөлүккө чарган. Аныяк башкылар «Чаш назынче билет» азы «Кончук эки уруглар сады» деп концепцияларны оюн хевирлиг эрттирген. Шуулганын киржикчилери бирги хүнде чугаа техниказының башкызы Янина Милейконун оратор мергежилениң өөредиин эртип база «СПЕЦИА» деп тренерлер командалыгының таныжылга болгаш демнежилге чыыжына киришкенер. База ол ышкыш өөредилге назыны четпээн албан черлеринге хамааты-патриот кижизидилге дугайында лекцияларны дыңнааннар.

«Кижизидикчи – 2016»
мөөрейниң тиилекчизи
Айдыс Салчак.

Марий Элдин аныяк кижизидикчи башкылары кезээ аалчыларына солун концертти бараалгаткан. Шуулган чогаадкычы таныжылга база хөглүг, шимчээшкенин оюннар-биле эрткен.

Тывага эрткен «Кижизидикчи – 2016» деп мөөрейниң тиилекчизи Айдыс Салчак «Чаңгыс демниг Россия» партиясының Тывада регионалдыг салбырының деткимчези-биле Бүгү-российжи шуулганга киришкеш келген. Шуулганга киришкеш, хей-аады көдүрлүп, уруглар-биле ажилдаарына харысалгазы дам-на улгатканын ол демдеглээн. «Бо шуулганга бистерни, кижизидикчи башкыларны, уруглар кижизидилгезинге чаңгыс өг-бүлө ышкыш каттыштырган. Хүндүктелдиг, мергежээн башкыларның мастер-класстарындан дыка хей ажыктыг чүүлдерни база оларның ажылының чажыттарын билип алдым» — деп, аныяк башкы бодунуң өөрүшкүзү-биле үлөшкен.

Аныяк кижизидикчилер шуулганы дээр-ле чаңгыс үзеп-бодалдыг профессионалдарның аразында аргадуржулга солчулгазы, ажылының берге айтырыгларын тывары, санал-оналдарын үлежири, ону ажилдап кылыры болур. Киржикчи бүрүзү «Россияның кижизидикчилери» деп Бүгү-российжи хей-ниити организациясының сертификаттарын холга алган.

Бистиң корр.

ЭВИЛЕҢ-ЭЭЛДЕК БОЛУҢАР

Чаа-Хөл кожуунунун Өг-бүлө болгаш ие-чашка дуза чедирер төптүн специалистеринге ужуражыры-биле 2016 чылдың февраль айның төнчүзүнде чедип, Арина Чамбалга айтырыглыг кирдим.

«Силерге ужуражып болур бе?» — деп, айтырымга, дыка доңгун меңээ харыылады. Маңаа хамаарыштыр саналым бар. Бирээде, чон-биле ажилдап турар социал ажилдакчыларга чурттагыч чонунуң хамаарылгазын, үзел-бодалын өөренип көрүп азы төптүн даңзыында турар чон ортузунга анкета долдурар болза эки деп бодаар мен. Ынчан чонунуң социал ажилдакчыларга хамаарылгазы көскүзү-биле өскерли бээр боор.

Чер-черлерде социал байдалы чегей өг-бүлелерни тус-тузунда

Елена ЧАТБАЛ.

Чаа-Хөл суур.

«Кара-2016»

Март айның төнчүзүнде Өвүр кожуунунуң Хандагайты суурга тыва чонунуң сураглыг оглу — РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва АССР-ниң Улустун артизи, тыва драматургияның үндезилекчизи, композитор, чогаалчы, ыраажы, 20-ги 100 чылдың билдингир кижилериниң бирээзи Виктор Шогжапович Көк-оолдун 110 харлаанынга база В.Көк-оол аттыг тыва национал театрының 80 чыл юбилейинге тураскааткан «Хайыраан бот» деп шиииниң маадырының онзагай, чараш окур-хевиринге үндезилээн «Кара-2016» деп барыын зона чергелиг мөөрейни кожуунуң М.Доржу аттыг төп ном саңының ажилдакчылары эрттирген.

Аңаа Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарны болгаш Ак-Довурак хоорайны төлээп, шупту 7 кижикирешкен. Кезээниң ажыдышкынын библиотека ажилдакчылары ат-сураглыг чаңгыс чер чурттуг чогаалчызының «Самбажык», «Найрал» болгаш оң классиктиг чогаалы — өлүм чок «Хайыраан бот» деп шии-легендазының маадырларының чыскаал көрүлдэзи-биле эгелээн. А киржикчилер мөөрейниң 6 аңгы негелдезин езугаар боттарын таныштырып, тыва аш-чемни канчаар

кылырын тайылбырлап, белеткеп алган чегин көргүзүп, Караның монологун номчурунга, В.Көк-оолдун чогаалдарына салым-чаяан көргүзүүн база кезээки хеп, Тываның аалчыларына хүндүктел чылынга тураскааткан айтырыгларга харыылап, белен эвес ышгалдаларны эрткенер. Оларның ниити киржилгезинден алырга, киржикчи бүрүзү шыырак белеткенгенин база В.Көк-оолдун чогаалдарын ханы билерин шийткешчилер үнелээн.

Салым-чаяан көргүзүүн Мөңгүн-Тайга кожуунунуң төлээзи Шеңне Дарманың деткичи эштери-биле «Хайыраан боттан» үзүндүде Кара, Уран, Салбакай угбашкыларның рольдарын езулуг улуг артистер дег, катап-катап көрүксенчиг кылдыр ойнап күүсеткенин, Ак-Довурактан Олесья Тюлюштун бодунуң чогаатканы «Хайыраан бот болгаш өргүл» деп шүлүү-биле амгы үеге таарыштыр бижиттинген «Өңгүр дүштер» деп Караның ырын утка-шынарының дүгжүп, бодунуң күүселдезиниң чаражын көрүкчүлөр магадап, бедик үнелелди берген. Уругларның тыва аш-чемни чогаадып кылгаш, таныштырып турарының тывызык, чечен-мергенин кымны кандыг дээр боор. Киржикчи бүрүзү арын-шырайы, мөзү-бүдүжү, угаангыр-сагынгыры, ак сеткилдий дээш,

бодунуу-биле онза, чараш болгаш демдеглес аргажок.

Мөөрейниң түңнелинде бүрүзүне тускай аттарны тывык «Төлөптиг Кара» — Ай-кыс Кур (Бай-Тайга), «Каас-коя Кара» — Хи Хертек (Барыын-Хемчик), «Вызыксыг Кара» — Кара-Хаак (Дус-Даг), «Онзагай Кара» — Гал Хомушкун (Сүт-Хөл), «Көрүкчүлөр үнелели» — Сайзаана Хертек (Даг), бүгү талазы-биле шыырак лекчиге сан талазы-биле бичи четпээн Мөңгүн-Тайганың төлө Шеңне Дарма «Ханы билегилгил» деп атка төлөптиг болганнар.

«Кара-2016» дээди шаңна: Ак-Довурак хоорайның төлө Олесья Тюлюшке тывыскан. мөөрейни эрттиржиринге у хуузун кириштирген Өвүр кожуунуң баштыгы Н.Ш.Оор кожуунуң төп эмнелгезиниң эмчизи В.Н.Куулар болгаш удурчулар Л.М.Ховалыг, Н.А.Бадыр Ч.Э.Монгуш, А.Н.Самбуу, Д.К.Чал оларга М.Доржу аттыг төп саңының мурнундан Хүндүлөп жиктерни берген.

Айлаң АЙДЫН-О.

М.Доржу аттыг төп ном саңының ажилдакчызы.

Авторнуң тырттырган чур.

ИЕ КАПИТАЛЫ ДЭЭШ БЕ?

Тыва чонунуң бир чаагай чаңчылы — өскүс арткан уругну кырган-ава, кырган-ачазы, чоок төрелдери өскүсүрөтпейн, кижизидип өстүрүп каары. Чоок төрелдери чок-даа болза, хары чон хоргадап чок арткан чаш төлдү бодуну дег доруктурар. Чамдык таварылгаларда амыдыралы чегей, хей ажы-төлдүг улустун уруун азы оглун колдап, дилеп, аалдап келир.

Ажы-төлдөн кандыг-бир чылдагаандан кызагаткан кижилерни кээргеп, эң-не эргим, эң-не үнелиг эртинези — төлүн ада-иези азырандыга берип-даа чораан. Ынчангаш өг-бүлөгө 2-ги, 3-кү азы оон-даа хей уруглар төрүттүнерге, шаг-төөгүдөн бээр аартыктаар хамаанчок, улуг өөрүшкү деп санаар турган.

Амгы үеде казак-чагырганың айыткалы-биле 2 дугаар уруг төрүттүнерге, Ие капиталын, уруг төрүттүнген дээш чаңгыс угда төлээр мөөң ашканы, 1 хар чартыкка чедир уругну ажилдавайн, азырааны дээш, ашка төлөвирин төлөп турары — ада-иеге аажок улуг деткимче.

Акы, думалары хей кижикор-гаар, кандыг-даа таварылгада бот-боттарынга дузалажыр, экини, бакты-даа үлежир. Сөөлгү үеде уруглар азырап ап турар кижилерниң саны көвүдээн. Шаандакы дег чүве кайда боор, албан суд таварыштыр, хоойлу

езугаар уругну азырап алыр ужурлуг, ыңдыг-даа болуру чөп. Өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларны хоойлу езугаар бодунуң уруу дег хүлээп ап турар ада-иелерни чүгле мактап, магадаардан башка чүү дээр боор. Ынчалза-даа төрзэн ада-иези, кады-төрзэн акы, угбалары дириг турда, чаш төлдү азырандыга бериптерге, хей-ле айтырыглар тургустунуп кээр. Колдуунда 3-кү азы 4-кү төлүн бот-иелер азырандыга бериптериниң таварылгалары бар.

Ие капиталын ийги уруу дээш алыр болганда, өскезинге ону төлөвес боорга, бичи чаштын иезинге херээ чок болганы ол бе? Ажылым чок, бажыным чок деп чылдагааннааш, кээргенчиг өпояны өске кижилерге бериптер. Чазактын берген акшакөпээ-биле бажыны садып алган болур. 3-4 угбашкыларның адалары аңгы-аңгы база боор.

«Хүндүлүг авалар, аныяк иелер эрте дээр боданып, эриг баарлыг болуп көрүңер, төрүттүнүп келген чаш өпояның «авай» диген чаптанчыг үнүн, «акый», «угбай» деп чассып өзер аас-кежин кызагдаваңар. Уругну бодарадыр бетинде амыдырал-байдалдарны бодап, өг-бүлениң шын планнаашкынын чоргузуп, херээженнер эмчилери-биле, хоочун аваларның чагыг-сөзүн дыңнаңар» деп, дыка-

ла кичээндириксээр-дир мен.

А уруг азырап ап турар бүлелерни сагындыралы база арт эвес. Тывалар ыңдыг-ла кончук эвес чон-на болгай бис, ынчангаш уругну азырап алганының чаждын безин шыгжаары берге. Кады төрзэн акы, угбаларын, думалары сураглап, оларга таарымча ч байдалды тургузуп болур. Уругт бажыңнарында адазы-даа, иези-д билдинмес кээргенчиг чаштар аас-кежиңерни хайырлап, эне-диг авазы, ачазы болганыңар дээр эвеспе.

Россия Федерациясының өг-бү хоойлузунда кырган-авазы, кырган-ачазы азы өске-даа хан төрелдер чаш төл дээш дорт харысалгалар деп айтып каан. Ада-иези канды бир чылдагаан-биле уругну азыра шыдавас болза, бир дугаарында чо төрелдери харысалгалыг ышкыжы.

Ажаалда-тежээлде органның он тайылбырлап турбуже, кырган-авалар, кырган-ачалар, даайлар, даа авалар думазының уруун азы оглу азырап алыр дугайында катап-ката кээп туруп бээр ажилдакчылар халалыг-даа. Азы Ие капиталы алыксааш, ыңдыг бе деп айтыры ала-чайгаар тургустунуп кээр.

Любовь КУЖУГЕ

Бай-Тайга кожуунуң ажаалда тежээлде органының специали...

КОЖУУНУВУСТУҢ КЕЛИР ҮЕЗИ — АНЫЯКТАРНЫҢ ХОЛУНДА

Эрзин кожуунуң аныяктар чыы-
нган иитизи-биле тус черниң
сумуларындан 180 аныяктар
жиришкен. Аныяктар чыыжын-
күндүлүг аалчылар — ТР-ниң
Даргазының оралакчызы
Органа Натсак, ТР-ниң экономика
министринин Елена Каратаева, Тываның
Эргелелинде Буян башкы,
Бизнес-инкубаторунун ди-
ректору Наталья Балчий, ТР-ниң
Аныяктар хуралының төлээлери
Олега Куулар, Анай-Хаак Чаш-
п, кожуунуң чагыргазының
Олег Хертек, ооң оралак-
чылары, сумулар удуртукчулары,
кожуунуң төп эмнелгезинин улуг
кизи Артыш Сат, «Чаңгыс дем-
Россия» партиясының кожуунда
жетерери Римма Нурзат олар аныяктар
чыыжының ажылынга киришкеннер.

Аныяктар чыыжының сорулга-
— кожуунуң ажил-чорудулгазының
бүрүзүңгө аныяктарны хаара ту-
ру. Тываның социал-экономика
жүлдизинге идиг бээр губернатор
төмөлдөрдүн боттандырылыг
аныяктарны иденкейлиг киржилгезин
дары, оларның бурунгаар көрүштү
дүм саналдарын деткип, оларга бүгү
аның дузасын көргүзери.

Аныяк хууда сайгарлыкчыларга болгаш
ак малчынарга күрүнө деткимчезиниң
граммаларына киржириниң чуруму-
болгаш акша-хөреңгини ажилдап
фының аргаларының дугайында ТР-
экономика сайыды Елена Каратаева
актарга сан-факт, чижектерни адап,
алап берген. Сайыттың чугаалааны-
е, бүдүрүлгө-хандырылга талазы-биле
еп чоруур сайгарлыкчыларга үндүрү
евес үени бээрин база кожуунуң
зыралынче угланган төмөлдөрдүн
актарны деткиринге Тываның Чазаа
зде белен.

Республикада боттандырып турар
ыяк өг-бүлөгө — кыштаг, «Инек — чөм-
кчи малым», «Чаңгыс суур — чаңгыс
үрүлгө» деп социал төмөлдөрдүн
кичиктеринге дуза кадары-биле во-
терлар шимчээшкини сайзырады-
че, аныяктарны республика болгаш
сиядеңгелдик форумнарга иденкейлиг
киринче, келир үениң сорулгаларын-
ажыктыг бодалдарны дидими-биле
п үндүреринче ТР-ниң Чазааның

Даргазының оралакчызы Органа Натсак
аныяктарны кыйгырган.

Аныяктар чыыжында кожуунуң
аныяктарының дугайында сан-факты-
ларлыг медээни тус черниң аныяктар
болгаш спорт талазы-биле килдизиниң
специализи Буян Ликтип, аарыларны
баш удур болдурбазының талазы-биле
хемчеглер дугайында төп эмнелгениң
улуг эмчизи Артыш Сат, кожуунуң келир
үезинге шажын-чүдүлгениң ролунуң дуга-
йында Тываның шажын эргелелинде
Буян башкы, «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг»,
«Инек — чөмгерикчи малым», «Бир суур
— бир бүдүрүлгө» деп төмөлдөрдүн
кожуунда боттандырып турарының дуга-
йында кожуун чагыргазының даргазының
оралакчылары Шолбаана Чылбаковна,
Нина Чоодуевна, республикада аныяктар
хуралдарының ажил-чорудулгазының
дугайында Аныяктар парламентизиниң
төлээзи А.В.Дартай, «Тыва — хөгжүлдең
девискээри» программага дүүштүр бизнес-
төмөлдөрдүн ажилдап кылырының дуга-
йында кожуунуң Аныяктар хуралының
даргазы Болат Кунучап олар тус-тус илет-
келдерни кылганнар.

2016 чылда кожуунга мебель цегин
ажыдары-биле Ролан Кара-Салга дузаны
кадып, демнежип, ажил чорудар шит-
пирни хүлээп алган. Аныяк малчынарга
болгаш эгелеп турар фермерлерге тараа-
чын-фермер ажил-агыйларны, көдээ
ажыл-агыйның уксаажыдылга коопера-
тивтерин ажыдып алыры-биле чаңгыс
аай бизнес-планны кожуунга тургузуп
алырын, спортту сайзырадып, келир үениң
чемпионнарын белеткээри-биле спорт

клубун ажыдар деп база дугурушкан.

Бизнес төмөлдөрдүн чогуур
деңгелге эки кылдыр тургузуп өөредир-
биле ТР-ниң Бизнес-инкубатору тускай
план, график езугаар өөредиглиг семи-
нарларны чаа эгелеп чоруур сайгарлык-
чыларга болгаш күзгелдик аныяктарга
эрттирерин база дыңнаткан.

База бир солун чүүл «Эрзин кожуун-
нуң Рекордтар ному» деп номну чогаа-
дып тургузарын шитпирлээн. Чылда
дөрт катап улуг маргылдааларны эрт-
тиргеш, номга демдегеп бижири, суму
бүрүзүндөн ийи төлээлери, 11 кижиден
комиссия тургустунган. Бо номнуң кол
утказы — төөгүвүстү бижири, келир сал-
галдарывыс чоргаларыны чорууру-биле
маадырларывысты мөңгөжидеринге
улуг дузалы.

Кожуунуң аныяктары 2016 чылда
«Эрзин кожуунуң аныяктары, чүгле бу-
рунгаар!» деп сорулга-кыйгырывысты са-
лып алдывыс. Бо чылдың төңчүзүндө, де-
кабрь айда, кожуунуң аныяктарының
ийги чыыжын эрттирип, түңнелдерни
үндүрүп, кыйгырывысты бадыткап шы-
даан бис бе деп айтырылганы чугаала-
жыр бис.

Хүндүлүг Буян башкы дыка эки
өөредигни дыңнатты. Шупту кижилер
аас-кежиктиг чурттакап чоруур болганда,
угаан-медереливисти чырык бодалдар-
биле долдуруп, ачаттынган чурттал-
гавысты буянның үүле-хөреңгер-биле
байыдып чоруурунче аныяктарны кый-
гырды. Бүдүн чыл иштинде кылып чору-
дар тодаргай хемчеглерни айыткан тус
черниң аныяктарының бирги чыыжының
«Кожуунуң келир үези аныяктарның
холунда» деп резолюциязын хүлээп ал-
ганнар.

Аныяктар чыыжының ийги кезээ-
сумуларның аныяктарының аразында во-
лейбол маргылдаазы. Аңаа иитизи-биле
9 команда киришкен. Чидиг демиселдин
түңнелинде 1-ги черни — Сарыг-Булуң
сумузуңуң аныяк башкылары, 2-ги черни
— Эрзин сумузуңуң аныяк башкылары, 3-кү
черни Сарыг-Булуң сумузуңуң аныяктар
чөвүлели алган.

Болат КУНУЧАП,
Эрзин кожуунуң Аныяктар
хуралының даргазы.

Халарбаа КАРА-ООЛДУҢ тырттыр-
ган чуруу.

БУЗУП ЭГЕЛЭЭН

Чер участоктарын кара-тура-
зы-биле ээлеп алгаш, аңаа хоой-
луга чөрүштүр туттунган бажың-
балгаттарны бузар ажил Кызыл
хоорайда эгелээн.

Кызылдың мэриясының администра-
тив-техниктиг хайгаарал эргелелиниң
чуртталга контроль килдизиниң
дыңнатканын езугаар алырга, бо хүнге
чедир найысылалда 300 хире чер учас-
токтарын хоойлуга чөрүштүр ээлеп
алган, оларның хөй кезинде биче эвес
тудугларны кылган. Оларны хостаарының
талазы-биле хоорай эрге-чагыргалары
судтажып турар, материалдар чыгынган,
буруулуг кижилер тодараттынган.

Муниципалитетке хамааржыр чер
участокка объект тутканын суд хоойлуга
чөрүштүр кылган деп санаар болза, ону
бузар апаар. Ол хүлээлгени Суд пристав-
тар албанының эргелели күөсөдип турар.

Апрель 15-те приставтар дөрт адрес-
ке чорааннар. Бир дугаар адреске чурум
хажыдып, тудуг кылган өг-бүлө туткан
бажыңын эки тура-биле боттары бузуп
эгелээн. Кезээге чедир олар объектени
бузуп каапкан. Каа-Хем кудумчузунга
хоойлуга чөрүштүр бажың туткан өг-бүлө
сагындырыгны кичээңгейге албаан. Ын-
чангаш тускай техника-биле бажыңның
ханаларының бирээзин болгаш каа-
чазын бузуп каапкан. Арктаннарын
бажыңның ээлери боттары арыглаар
ужуруг.

— Хөй уруглуг ие кижилер мен. Мээң
өг-бүлөмде он кижилер бар. Каш чыл
бурунгаар Чер болгаш өңчү-хөреңгилер
харылзааларының яамызы меңээ чер
тускайлап бээринден ойталаан. Өске
арга чогуңдан, чурттаары болдунмас-даа
болза, тулаалыг черге бажыңны тудуп ал-
дывыс. Сыңмарлажып орган чагалавысты
бузуп кааптыңар, ам кайнаар баар бис?
— деп, ие хомудаан.

Оларның бажың тудуп алган чери
Чер ажылгалының дүрүмүн езугаар
«ногатаан зона» деп категорияга хамаар-
жыр, аңаа бажың тудуп болбас дээрзин
чер контролжунуң специалистери бажың
эезинге база катап тайылбырлааннар.

Ипподром турган черге келирге, база
бир бажыңны хоойлуга чөрүштүр тудуп
каан болган. Ооң ээлери приставтарның
эрткен неделяда кириген негелдизин
хөрекке албааннар. Ынчангаш тускай тех-
ника-биле бажыңның бир ханазын үрээш,
сарайны болгаш херимни бузуп каапкан.

Кара-туразы-биле ээлеп алганы
черлерге кылдынган тудугларны бузуп
эгелээн, ол ажил ам-даа уламчылаар.

Кызыл хоорайның мэриясының
парлалга албаны.

Үүлгедиг болгаш яла

СУДУҢ ШИИТПИРИН СОЛААШ...

Судтуң бирги чадазының
шитпирин Тыва Республиканың
ди судунуң хомудал сайга-
чери солааш, назы четпээн
гү күштээң үүлгедикчини 8
16 айга шийткен.

36 харлыг эр кижиге назы чет-
п уругну күштээң деп бурууда-
ашкыны онааган деп, Тываның
хуратуразының сайтызы
наткан. Улуг-Хем кожуунуң
курорунуң дузалакчызының
рген хомудалын Дээди суд
гарып көргөш, ону хандырып,
ткелди күштелдирген.

Баштай Улуг-Хемниң район
у ол херекти 2015 чылдың
абрь 28-те сайгаргаш, назы чет-
п уругну күштээңиниң факты-
бадыткаттынмаан деп санаан
гаш шийттирип турар кижиниң
гедин чийк хевирже шилчит-
л, хосталгазын 3 чылга казып
ткен. Ооң соонда, хуусаазы
кен дээштиң, херек эрттирерин-
шуут хостап каапкан.

Ол шийткел-биле күрүнө яла-
чызы чөлшээрешпээн болгаш
ди судче хомудалды кириген.

Бодунуң дилээңге прокурор шийт-
тирген кижиниң үүлгедигин чийгет-
кенинге чөлшээрешпейн турарын
айыткаш, ону солугурун, харын-
даа шийткелди күштелдирерин
дилээн.

Когараан кижилер ону күштеп
турар үеде 14 харлыг турган, оон
саатталы берген болгаш уругну
божаан. Буруулуг кижилер ооң адазы
деп суд-биология экспертиказы
бадыткаан. Когараан кыстың эрге-
хоойлу камгалаар органнарже ол-
ла дораан хомудаваан чылдагаа-
ны — ону күштеп турган кижиниң
коргудуп кааны.

Тыва Республиканың Дээди
суду ол херекти сайгаргаш, чаа
шиитпир үндүргөн. Кеземчени
чийгедир көргөни шын эвес деп ол
түңнелди үндүргөш, үүлгедикчини
күштээшкин кылган фактызын
бадыткаттынган деп санаан. Дээ-
ди судтуң шийтпир-биле ол
үүлгедиг дээш шыңгы чурумнуг
эдип чазаар колонияга 8 чыл 6 ай
дургузунда херээн эрттирер.

ТР-ниң Дээди судунуң
медээлеринден.

ӨСКЕ ХЕРЕКТІ ОТТУРГАН

Кижиниң кадыкшылынга аар когарал чедир-
ген үүлгедикчини суд 12 чылда хосталгазын
казып шийткеш, улаштыр база бир херекти от-
турган.

Эрзин кожуунуң судунуң шийткелин езугаар
Мөрен суурнуң чурттакчызы Саян Хобига РФ-тиң
КК-зиниң 111 чүүлүнүң 4 чүүлүндө көрдүнгөн кеземче
херээн үүлгеткен деп санаткан. Ол дээрже кижиниң
кадыкшылынга аар когаралды чедиргени, ооң ула-
мындан оваарымча чок чоруу-биле амы-тынындан
чарганы-дыр.

Суд аартадыр, чийгедир байдалдарның
дөгөрезин өөренип көргөш, хосталгазын 12 чылга
казып шийткен. Ол шийткелди шыңгы чурумнуг
эдип чазаар колонияга эрттирерин айыткан.

Оон аңгыда Хобига кеземче херээндөн болгаш
шийткелден чайлаары-биле херечиге өлүрер мен
деп хөй удаа кыжанып тургаш, ону меге өчүк бээ-
ринче ыдалаан. Ол фактыга үндөзилээш, РФ-тиң
Истелге комитетиниң ТР-де Истелге эргелелиниң
Эрзинде районнар аразының истелге килдизи бо
чылдың март 29-та Хобигага хамаарыштыр РФ-тиң
КК-зиниң 309 чүүлүнүң 2 кезээн езугаар кеземче
херээн оттурган.

Ол фактының шынны бадыткатынар болза,
Хобигага ам-даа 3 чылды үстүндө шийткелге немээр.

Алексей БУЗЫКАЕВ,
Эрзин кожуунуң прокурору.

ЧУДУРУКТУҢ ӨРТЭЭ...БЕШ ЧЫЛ

Шийткел күөселдизиниң федералдыг
албанының биче инспекторун чудурук-биле
шашкан кижини шийткен.

Кызылдың хоорай суду Эрес Сааяга хамаар-
ыштыр шийткелди үндүргөн. Ону РФ-тиң КК-
зиниң 321 чүүлүнүң 2 кезээндө көрдүнгөн херек
үүлгедикшини кылган деп санаан. Ол дээрже
хосталга казып шийткен черде ажилдакчының
амы-тынынга болгаш кадыкшылынга озалдыг
эвес когаралды чедиргени-дир.

Суд үезинде илерээни болза, 2015 чылдың
ноябрь 10-да, 10 шак 30 минута үезинде №1
эдип чазаар колония федералдыг казна албан
чериниң дежурный кезээниң адаккы кадынга
тура, Эрес Саая дээрзи хосталга казып шийт-
кен черниң ажил-чорудулгазынга салдар
чедирер сорулга-биле ол албан чериниң биче
инспекторунуң арнынче шашкан. Ындыг бай-
дал-биле ол ажилдакчының кадыкшылынга
хоралыг эвес когаралды чедирген.

Херектиң материалдарын суд өөренип
көргөш, талаларны дыңнаан соонда, Сааяның
хосталгазын 5 чылга казып шийткен. Ол шийт-
келди шыңгы чурумнуг эдип чазаар колонияга
эрттирер.

Надежда МОНГУШ,
Кызыл хоорайның прокурорунуң
дузалакчызы.

Саглы суурувуска
Субурган тудары-биле
апрель 30-де 15.00 шакта
Өвүр кожуунун Ханда-
гайты сумузунун Култура
төвүнге, Май 1-де Саглы
суурга болуп эртер «Сар-
лык ээдин дүлүп алгаш,
Саглы чонун манап тур
бис» деп ачы-буян ма-
рафонунче бүгү чонувус-
ту чаладывыс. Келбээн
болгаш кээп четтикпейн
барган чонувуска, чонун
дилээ-биле ачы-буянның
агар саны ажиттынганын
дыңнаттывыс.

Россельхозбанкда
картаның
№5364 0509 7694 5901
Харылзайыр тел:
89133493805;
89293175785;
89235497997.

Оргкомитет.

ГБПОУ РТ «Тувинский сельскохозяйственный техникум» объявляет набор на курсы

1	Бухгалтер малого предприятия с ведением учета в 1С Бухгалтерия — подготовка — 1 месяц
2	Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бухгалтерия — 2 недели
3	Оператор ЭВМ — 2 недели
4	Основы работы в сети интернет — 2 недели
5	Слесарь по ремонту автомобилей — 1,5 месяца
6	Секретарь-делопроизводитель — 2 недели
7	Фермер-предприниматель — 1 месяц
8	Электросварщик — подготовка, переподготовка на разряды

Начало работы курсов по мере комплектования групп.

Справки по телефону: 2-74-26;
8-923-382-88-84; 8-923-541-55-57

Лицензия А №01077 от 12 мая 2009г. Службы по контролю и надзору в сфере образования Республики Тыва.

2016 чылдың декларация кампаниязының кидин-түлүк үези

2016 чылдың декларация кампаниязының төнөринге чедир 2 неделя арткан.

Хуу хамаатыларның декларация дужаар хүлээлгелери тыттып келир чылдагааннары хөй — хууда эт-хөреңгизин сатканындан эгелээш лотереяга акша ойнап алганынга чедир.

Акша болгаш өнчү-хөреңги орулгаларынга шуптузунга үндүрүгү онаар.

2015 чылда алган орулгаларының декларациязының 3-НДФЛ хевирин хамаатылар бээр хүлээлгелиг:

- саткан үезинге чедир 3 чылдан эвээш эвес үеде өнчүзү турган саттыгган өнчү-хөреңгиден орулгандан, (чижээлээрге, квартира, бажың, машина, чер участогу база оон-даа өске);

- өнчү-хөреңгини түр үеде хөлезилеп ачылаткаш, орулга кирип алган таварылгада;

- хамааты хоойлу-дүрүм дугуржулга езугаар кылган ажилдардан (чижээлээрге, тудуг, септелге ажылы, өөредилгеге дузалаар, тренер ажылы болгаш оон-даа өске);

- аңгы-аңгы хевирлерини ойнаашкындан болгаш шаңналдарның ниити түңү 4000 рубльдан хөй болза (лотереяга, казинога, тотализаторларга, чарлал акцияларга киришкенден, конкурстарга, маргылдааларга болгаш оон-даа өске);

- саттыгган өртектиг саазыннардан, акциядан (акционерлиг ниитилелге киржилгеден);

- РФ-тиң өг-бүлө кодекси езугаар өг-бүлениң кижигүнү эвес азы чоок төрели эвес хамаатыдан акшаны болгаш өнчү-хөреңгини белекке бергенде (шимчевес хөреңги, автомашина, акциялар, үлүүн (кезээ) алганда база оон-даа өске);

- үндүрүг агентилери үндүрүгү тыттып шыдаваан таварылгада;

- орулганы даштыкыдан алган хамаатылар.

Оон аңгыда хуу сайгарлыкчылар, нотариустар, болчукчулар, арбитраж эргелекчилери болгаш хоойлу езугаар хууда практиканы ажылдап турар хамаатылар үндүрүгү төлээр хүлээлгелиг.

Хуу хамаатылар чурттап турар чери кири бижидилгезиниң аайы-биле 2015 чылда алган

орулгаларының үндүрүг декларациязын 2016 чылдың май 4-тен орайтавайн, дужаар ужурлуг.

Бир эвес үндүрүг төлөкчизи, үндүрүг декларациязын 3-НДФЛ хевирге бербээн болза, ону Россия Федерациязының үндүрүг кодексииниң 119 чүүлү езугаар — үндүрүгүнүн түнүндөн, 5-30 хуу чедир, ынчалза-даа 1000 рубльден эвээш эвес түңге торгаарын силерге сагындырдывыс.

Хүлээлгезинден өскеде, хамаатылар үндүрүгге чиигелделерни база алыр эргелиг, чижээ, чурттаар бажың садып алганда, эмнеткенде болгаш өөредилге төлөвиринге чарыгдалдарның чамдызын күрүне дуглап бээр. Ол чиигелделерни алырда, хамааты үндүрүг органынга 3-НДФЛ хевирниң декларациязын 3 чылдан орайтаваан үеде дужаап болур эргелиг.

Ындыг хамаатыларга декларация кампаниязы хамаарылга чок, олар үндүрүг декларациязы бээр хүлээлгелиг кижилерге хамаарышпас, а үндүрүг тыртыларынга чиигелделерни ажылдаар хамаатылар.

Орулгаларның дугайында документиленниң даңзызын болгаш брошюраларны ФНС-тиң сайты-зындан (www.nalog.ru) азы инспекцияларның медээлер хана-солуннарындан азы Россияның Тыва Республикада үндүрүгүлөр талазы-биле эргелелиниң 8 (39422)94045 азы Контакт — Төпче 8 800 222 22 22 телефон дамчыштыр долгааш, билип ап болур.

Үндүрүг декларациязын 3-НДФЛ хевиринге тускай компьютер программа дузазы-биле долдуруп болур, ону республиканың бүгү үндүрүг инспекцияларындан ап болур, азы (www.nalog.ru) сайтындан үндүрүп ап болур.

«Хуу кабинет» сервистин ажылдакчылары хамаатылар (улаштыр — Хууда кабинет-2) үндүрүг декларациязын интерактивтиг чурумга долдуруп болур болгаш боттары декларация бадыктаттынар документиленни кошкаш, үндүрүг органынче чорудуп, электроннуг документилен эргилдезиниң операторларының дузазы чокка «Хууда кабинет-2» таварыштыр квалификациялыг эвес электроннуг адын салгаш чорудуп болур.

Ачы-буянның детким чыыжынче чалалга

Барыын-Хемчик кожуунун төвү Кызыллыкка Хүрээ тударының талазы-биле д чыыжын чарлап тур бис.

Ажык-чарлыг үе-шаг чедип келген амгы үе чок деп чүве Барыын-Хемчик кожуунун чонун турар. Улус чон ырак-узак чорук кылып, Кызыллама-башкылардан дуза дилеп чоруп турары шыңчангаш чоокта чаа 100 харлаан ат-сураглыг Кенден-Сүрүң Езуту оглунун чырык күзелин боттооң өскен-төрээн черинге Хүрээ черле албан тура деп чон санап турар.

«Чону — чоорган, хөйү — хөйлең» деп кый адаа-биле Кызыл хоорайда болгаш чоокку кож чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттугларывысты чурттап, ажылдап, оон чалгынналып үнгеннери буян, деткимче чыыжынче кыйгырдывыс:

Болур чери: Кызыл хоорай, автоорук тө

Болур хүнү: апрель 29-та 15 шакта.

Программалары:

1. Ажыдыышкын.
2. Буянның ыдыктыг үүле-херек.
3. «Барыксанчыг, чурттаксанчыг Барыын — мээң чуртум» деп кыйгырыгның адаа-би

концерт, оюн-тоглаа.

Тел.: 8-923-263-3581.

Ор

Бай-Тайга кожуунун Тээлиде В.Б.Кааттыг ниити билиг ортумак школазы 80 чыл болган байырлалынче доозуны, аңгы-аңгы үелерде ажылдап ч башкыларны 2016 чылдың май 1-школавысче чалап тур бис.

Программада:

- 1) Школа музейиниң ажыдыышкыны 9.00 шакта.
- 2) Доозукчуларның байырлыг чыска 10.00 шакта.
- 3) Школаның 80 чылынга тураскаат байырлыг хемчеглер 14.00 шакта

Харылзайыр телефон: 8-923-545-

Диплом Кызылского педагогического СБ 1181337, выданный на имя Ондар Уянм овны от 14 июня 1999 г., считать недейст вным.

УАЗ автомашинага ар кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыд өртээниң 50 хуузу баштай төлөп алыр. Өртээ Ноё хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17»,

Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дуга

Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-8

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 31517190004490

Төлөвирлиг үндү

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, секретарь — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-17-91, бухгал-терия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 4718. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 3010181050000 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг ком лар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравче Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары р туружу-биле дүүлпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш өске лары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.